

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Promotional Article

Rethinking the Distribution Model in Iran's Economy with Emphasis on the Perspective of Muhammad Baqir al-Sadr

Mohammad Parsa'iyyan¹

1. Faculty Member, Jihad-e Daneshgahi (Academic Center for Education, Culture and Research - ACECR), Tehran.

mp.iqna@gmail.com

Received: 2025/05/24; Accepted 2025/08/16

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Islamic economics, grounded in its monotheistic foundations, offers a distinct model from conventional economic schools—one that is justice-oriented and efficiency-driven. In this framework, “distribution” is not a post-production process but rather the starting point for organizing the economic system. The three-stage theory of Muhammad Baqir al-Sadr (1935-1980) - also known as al-Shahid al-Khamis, was an Iraqi Islamic scholar and philosopher- holds a special place here, as it divides distribution into pre-production, post-production, and redistributive stages, emphasizing the critical importance of pre-production distribution (the ownership and utilization of natural and public resources) as the foundation for economic justice.

In contrast, mainstream economic schools, particularly neoclassical economics, treat initial ownership as a given and focus their attention on post-production distribution or on correcting its outcomes through redistribution. While these approaches have proposed tools to reduce inequality, their neglect of the legitimacy and justice in the origin of resource ownership has facilitated the reproduction of structural inequalities.

The central question of this paper is: Can a just model for reforming Iran's economic structure, based on the theoretical and jurisprudential foundations of Sadr, be proposed—one that begins at the level of resource ownership and curbs root inequalities from their source? The significance of this question is heightened by the challenges Iran's economy has faced in recent decades, including the rentier concentration of resources, inequality of opportunities, institutional monopolies, lack of transparency in resource allocation, inefficiency of the tax system, and the marginalization of authentic Islamic economic instruments such as Zakat, Khums, and Waqf in the economic structure.

This research aims to rethink the model for distributing resources and opportunities, identify the flaws in the existing structure, and propose reform measures based on Sadr's theory. It seeks to suggest practical strategies for transitioning

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Promotional Article

towards a just, transparent, and efficient system aligned with the Constitution of the Islamic Republic of Iran and the teachings of Islamic economics.

Methodology: This research employs a descriptive-analytical method. After examining the theoretical and jurisprudential foundations of distribution in Islamic economics—particularly within the framework of Sadr’s three-stage theory—it critically and comparatively analyzes the distribution structure in Iran’s economy.

Research data is drawn from two main sources: first, Islamic sources including the Holy Quran, narrations from the Infallibles, and jurisprudential-economic works, especially Muhammad Baqir al-Sadr’s “Iqtisaduna” (Our Economics). The second source comprises scientific studies and official reports on Iran’s economic structure, including laws and regulations, documents from the Parliamentary Research Center, reports from the Court of Audit, data from the Central Bank, and domestic and international academic research on distributive justice and resource ownership regimes.

In the first stage, the theoretical foundations of Islamic economics and the views of mainstream economic schools on distribution and resource ownership are reviewed and compared to reveal their fundamental differences. Subsequently, Sadr’s theoretical framework, with its emphasis on the pre-production stage of distribution, is explained, and its key components—including the criteria of labor, legitimate appropriation (Hiyaza: i.e. possession of immovable/movable property without ownership)), need, prohibition of monopoly, and equality of opportunity—are identified.

Next, the distributive structure of Iran’s economy is analyzed across four dimensions: pre-production distribution, inequality of opportunities, redistribution, and market structure. Issues such as the rentier concentration of resources, institutional monopolies, unfair credit distribution, information rent, and the inefficiency of the tax system are examined.

In the final stage, using a comparative analysis between the current situation and the ideal model based on Sadr’s theory, a set of reform measures is designed. These measures possess both theoretical-jurisprudential grounding and potential for practical policy implementation at the national level. They focus on revising the ownership regime for public resources, integrating Islamic instruments with conventional taxes, enhancing transparency in resource and opportunity allocation, and establishing anti-monopoly and justice-oriented mechanisms.

Results: The research findings indicate that a significant portion of economic inequalities and structural inefficiencies in Iran’s economy stem from weaknesses in pre-production distribution—that is, at the very stage where ownership and utilization of natural resources, economic opportunities, and key information are determined.

Despite constitutional emphasis on the public ownership of Anfal (natural resources) and the necessity of regional justice in resource utilization, practices have emerged that lead to the rentier concentration of resources in the hands of limited groups, the granting of monopolistic privileges, and the deprivation of less developed regions. This situation not only conflicts with the principles of Islamic economics but also reduces economic efficiency and hinders balanced and sustainable growth.

Data analysis reveals that institutional rents in areas such as mines, energy, land, and banking credit, coupled with information rent in the capital market and macro-economic decision-making, have distorted equal opportunities and fostered monopoly, discrimination, and economic corruption. Furthermore, the national tax system, instead of playing a role in mitigating inequality, has tended to pressure fixed-income groups, while a significant portion of large incomes and wealth has remained effectively outside the tax net.

The results show that authentic instruments of Islamic economics, such as Zakat, Khums, Waqf, and Sadaqat, lack a systematic and impactful position within the economic structure and are not fully coordinated with the tax system and

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Promotional Article

supportive policies, even at the redistribution stage. These deficiencies have prevented redistributive policies from sustainably reducing inequality.

Based on the findings, implementing the principles of Sadr's theory at the pre-production stage, alongside a restructuring of the tax system and increased transparency in resource allocation mechanisms, can simultaneously enhance both justice and economic efficiency.

Discussion and Conclusion: The discussion in this research is based on a central proposition: Unless economic justice begins at the pre-production stage of distribution, no redistributive policy or post-production reform will be able to sustainably address structural inequalities. Iran's economic experience in recent decades demonstrates that relying solely on supportive and subsidy policies, without revising the methods of initial ownership and resource allocation, has only provided temporary palliatives and has sometimes even led to the reproduction of rent and corruption.

Sadr's three-stage model, emphasizing "legitimate ownership," "labor as the primary criterion for the right to benefit," and "considering need alongside labor," provides a framework that can simultaneously address justice and efficiency. This approach contrasts with the logic of capitalism, which assumes private ownership of natural resources as a given and unquestionable.

In practice, implementing this model requires reforming laws and procedures concerning public ownership, establishing transparent mechanisms for utilizing Anfal and national resources, and eliminating institutional and informational monopolies. The research results indicate that in the realm of natural resources, non-transparent concessions, rent-seeking privileges, and neglect of regional capacities have led to the deprivation of resource-rich regions and the formation of deep economic disparities. Furthermore, the lack of integration between tax instruments and Islamic tools like Zakat and Khums has reduced the efficiency of the redistributive system.

The main proposal of this research is to move beyond isolated policies and towards a comprehensive justice-oriented policy package. This package should include restructuring the ownership system, integrating Islamic and tax instruments, ensuring transparency in resource allocation, and establishing a system of public oversight. Only within such a framework can economic justice be achieved in an integrated manner—from the initial stage of property formation to the final stages of income distribution.

Acknowledgements: I am deeply grateful to the esteemed scholars in the field of Islamic economics, whose introduction and elaboration of the foundations and theories of this school of thought—particularly the profound and innovative ideas of al-Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr—played a crucial role in shaping the research perspective of this article. I also extend my thanks to all the professors whose critiques and suggestions facilitated the completion of this scholarly work.

Conflict of Interest: The author declares no financial, personal, or organizational conflicts of interest in the preparation, writing, or publication of this article.

Keywords: Islamic Economics, Distribution Model, Muhammad Baqir al-Sadr, Pre-Production Distribution, Natural Resources, Iran's Economic Structure.

JEL Classification: D30, E19, H11, O13, P35, Z12.

Cite this article: Mohammad Parsa'iyyan (2025). "Rethinking the Distribution Model in Iran's Economy with Emphasis on the Perspective of Muhammad Baqir al-Sadr". *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 22(46): 89-114.

بازاندیشی در الگوی توزیع در اقتصاد ایران با تأکید بر دیدگاه شهید صدر

محمد پارسائیان^۱

۱. عضو هیئت علمی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران

mp.iqna@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: اقتصاد اسلامی با تکیه بر مبانی توحیدی، عدالت محور و کارایی مدار، الگویی متمایز از مکاتب اقتصادی متعارف ارائه می دهد که در آن «توزیع» نه یک فرآیند پس از تولید، بلکه نقطه آغاز سامان دهی نظام اقتصادی محسوب می شود. در این چهارچوب، نظریه سه مرحله ای شهید محمدباقر صدر جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا توزیع را به سه سطح پیشاتولیدی، پساتولیدی و بازتوزیعی تقسیم کرده و بر اهمیت توزیع پیشاتولیدی (نحوه تملک و بهره برداری از منابع طبیعی و عمومی) به عنوان زیربنای عدالت اقتصادی تأکید می کند. در مقابل، مکاتب رایج اقتصادی، به ویژه نئوکلاسیک، مالکیت اولیه را امری مفروض دانسته و تمرکز خود را بر توزیع پس از تولید یا اصلاح پیامدهای آن از طریق بازتوزیع گذاشته اند. این رویکردها، هرچند ابزارهایی برای کاهش نابرابری پیشنهاد کرده اند، اما به دلیل بی توجهی به مشروعیت و عدالت در خاستگاه مالکیت منابع، زمینه بازتولید نابرابری های ساختاری را فراهم کرده اند. مسئله اصلی مقاله حاضر این است که آیا می توان با اتکا به مبانی نظری و فقهی شهید صدر، الگوی عادلانه ای برای اصلاح ساختار اقتصادی ایران ارائه داد که از سطح تملک منابع آغاز شود و نابرابری های ریشه ای را از مبدأ مهار کند؟ اهمیت این پرسش در شرایطی دوچندان می شود که اقتصاد ایران در دهه های اخیر با چالش هایی مانند تمرکز رانتی منابع، نابرابری فرصت ها، انحصار نهادی، ضعف شفافیت در تخصیص منابع، ناکارآمدی نظام مالیاتی و کم رنگ بودن ابزارهای اصیل اقتصاد اسلامی همچون زکات، خمس و وقف در ساختار اقتصادی مواجه بوده است. این پژوهش با هدف بازاندیشی در الگوی توزیع منابع و فرصت ها، شناسایی آسیب های ساختار موجود، و ارائه راهکارهای اصلاحی مبتنی بر نظریه شهید صدر، تلاش دارد راهبردهایی عملیاتی برای گذار به نظامی عادلانه، شفاف و کارآمد پیشنهاد دهد که همسو با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و آموزه های اقتصاد اسلامی باشد.

روش: این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره می گیرد و بعد از واکاوی مبانی نظری و فقهی توزیع در اقتصاد اسلامی، به ویژه در چهارچوب نظریه سه مرحله ای شهید صدر، با رویکردی انتقادی-مقایسه ای به بررسی ساختار توزیع در اقتصاد ایران پرداخته است.

نوع مقاله: ترویجی

داده‌های تحقیق از دو منبع اصلی استخراج شده‌اند: بخش نخست، منابع اسلامی شامل قرآن کریم، روایات معصومان، آثار فقهی-اقتصادی به‌ویژه «اقتصادنا»ی شهید صدر می‌شود. بخش دوم، مطالعات علمی و گزارش‌های رسمی درباره ساختار اقتصادی ایران شامل قوانین و مقررات، اسناد مرکز پژوهش‌های مجلس، گزارش‌های دیوان محاسبات، داده‌های بانک مرکزی و پژوهش‌های دانشگاهی داخلی و بین‌المللی در حوزه عدالت توزیعی و نظام مالکیت منابع است.

در مرحله نخست، مبانی نظری اقتصاد اسلامی و دیدگاه مکاتب اقتصادی رایج درباره توزیع و مالکیت منابع بررسی و مقایسه شده است تا تفاوت‌های بنیادین رویکردها آشکار شود. سپس، چهارچوب نظری شهید صدر با تأکید بر مرحله پیشاتولیدی توزیع، تبیین و مؤلفه‌های کلیدی آن شامل معیار کار، حيازت مشروع، نیاز، منع انحصار، و برابری فرصت‌ها شناسایی شده است. در ادامه، ساختار توزیعی اقتصاد ایران در چهار بُعد توزیع پیشاتولیدی، نابرابری فرصت‌ها، بازتوزیع، و ساختار بازار آسیب‌شناسی شده و مواردی همچون تمرکز رانتی منابع، انحصار نهادی، توزیع ناعادلانه اعتبارات، رانت اطلاعاتی و ناکارآمدی نظام مالیاتی تحلیل شده است.

در مرحله نهایی، با استفاده از تحلیل تطبیقی میان وضعیت موجود و الگوی مطلوب براساس نظریه شهید صدر، مجموعه‌ای از راهکارهای اصلاحی طراحی شده که هم جنبه فقهی-نظری دارد و هم قابلیت اجرایی و سیاستی در سطح ملی. این راهکارها بر بازنگری در نظام مالکیت منابع عمومی، یکپارچه‌سازی ابزارهای شرعی و مالیات‌های متعارف، شفاف‌سازی تخصیص منابع و فرصت‌ها، و ایجاد سازوکارهای ضدانحصار و عدالت‌محور تمرکز دارد.

نتایج: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از نابرابری‌های اقتصادی و ناکارآمدی‌های ساختاری در اقتصاد ایران ناشی از ضعف در توزیع پیشاتولیدی است؛ یعنی در همان مرحله‌ای که مالکیت و بهره‌برداری از منابع طبیعی، فرصت‌های اقتصادی و اطلاعات کلیدی شکل می‌گیرد. باوجود تأکید قانون اساسی بر مالکیت عمومی انفال و ضرورت عدالت منطقه‌ای در بهره‌برداری از منابع، در عمل روندهایی شکل گرفته که به تمرکز رانتی منابع در دست گروه‌های محدود، اعطای امتیازات انحصاری، و محرومیت مناطق کمتر توسعه‌یافته انجامیده است. این وضعیت نه تنها با مبانی اقتصاد اسلامی در تعارض است، بلکه کارایی اقتصادی را نیز کاهش داده و مانع رشد متوازن و پایدار شده است.

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که رانت‌های نهادی در حوزه‌هایی مانند معادن، انرژی، زمین و اعتبارات بانکی، همراه با رانت اطلاعاتی در بازار سرمایه و تصمیم‌گیری‌های کلان اقتصادی، فرصت‌های برابر را مخدوش کرده و زمینه‌ساز انحصار، تبعیض و فساد اقتصادی شده‌اند. همچنین، نظام مالیاتی کشور به جای ایفای نقش تعدیل‌کننده نابرابری، درعمل، به سمت فشار بر گروه‌های با درآمد ثابت متمایل بوده و بخش قابل‌توجهی از درآمدها و ثروت‌های بزرگ از شمول مالیات مؤثر خارج مانده‌اند.

نتایج نشان می‌دهد ابزارهای اصیل اقتصاد اسلامی همچون زکات، خمس، وقف و صدقات، جایگاه نظام‌مند و اثرگذاری در ساختار اقتصادی ندارند و حتی در مرحله بازتوزیع نیز به‌طور کامل با نظام مالیاتی و سیاست‌های حمایتی هماهنگ نشده‌اند. این کمبودها باعث شده که سیاست‌های بازتوزیعی نیز نتوانند به‌طور پایدار نابرابری را کاهش دهند. براساس یافته‌ها، اجرای اصول نظریه شهید صدر در مرحله پیشاتولیدی، به همراه بازمهندسی ساختار مالیاتی و شفاف‌سازی سازوکارهای تخصیص منابع، می‌تواند به‌صورت هم‌زمان عدالت و کارایی اقتصادی را ارتقا دهد.

بحث و نتیجه‌گیری: بحث این پژوهش بر یک گزاره محوری استوار است: تا زمانی که عدالت اقتصادی از مرحله پیشاتولیدی توزیع آغاز نشود، هیچ سیاست بازتوزیعی یا اصلاح پساتولیدی قادر نخواهد بود نابرابری‌های ساختاری را به‌صورت پایدار برطرف کند. تجربه اقتصاد ایران در دهه‌های اخیر نشان می‌دهد که اتکای صرف به سیاست‌های حمایتی و یارانه‌ای، بدون بازنگری در نحوه تملک

Research Institute of
Hawzah and University

جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: ترویجی

و تخصیص منابع اولیه، تنها مسکن‌های موقتی بوده و حتی گاه خود به بازتولید رانت و فساد انجامیده است. الگوی سه‌مرحله‌ای شهید صدر، با تأکید بر «مالکیت مشروع»، «کار به‌عنوان معیار اصلی حق بهره‌برداری»، و «توجه به نیاز در کنار کار»، چهارچوبی فراهم می‌کند که می‌تواند هم‌زمان به عدالت و کارایی پاسخ دهد. این رویکرد در تضاد با منطق سرمایه‌داری است که مالکیت خصوصی بر منابع طبیعی را مفروض و غیرقابل‌پرسش می‌داند. در عمل، اجرای این الگو مستلزم اصلاح قوانین و رویه‌های مالکیت عمومی، ایجاد سازوکارهای شفاف برای بهره‌برداری از انفال و منابع ملی، و حذف انحصارات نهادی و اطلاعاتی است.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد در حوزه منابع طبیعی، واگذاری‌های غیرشفاف، امتیازات رانتی و بی‌توجهی به ظرفیت‌های منطقه‌ای، موجب محرومیت مناطق دارای منابع و شکل‌گیری شکاف‌های عمیق اقتصادی شده است. همچنین، فقدان یکپارچگی بین ابزارهای مالیاتی و ابزارهای شرعی همچون زکات و خمس، کارایی نظام بازتوزیعی را کاهش داده است. پیشنهاد اصلی این پژوهش، عبور از سیاست‌های جزیره‌ای و حرکت به سمت یک بسته سیاستی جامع عدالت‌محور است که شامل بازمهندسی ساختار مالکیت، یکپارچه‌سازی ابزارهای شرعی و مالیاتی، شفافیت در تخصیص منابع، و ایجاد نظام نظارت عمومی است. تنها در چنین چهارچوبی می‌توان انتظار داشت که عدالت اقتصادی، از مرحله آغازین شکل‌گیری مالکیت تا مراحل پایانی توزیع درآمد، به‌صورت یکپارچه محقق شود.

تقدیر و تشکر: از استادان گرانقدر حوزه اقتصاد اسلامی کمال تشکر را دارم که با معرفی و تبیین مبانی و نظریات این مکتب علمی به‌ویژه اندیشه‌های عمیق و نوآورانه شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش پژوهشی این مقاله ایفا کردند. همچنین، از همه استادانی سپاسگزاری می‌کنم که با نقدها و پیشنهادهای خود مسیر تکمیل این کار علمی را هموار کردند.

تعارض منافع: نویسنده اظهار می‌کند که در تهیه، نگارش و انتشار این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافع مالی، شخصی یا سازمانی وجود نداشته است.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، الگوی توزیع، شهید صدر، توزیع قبل از تولید، منابع طبیعی، ساختار اقتصادی ایران.

طبقه‌بندی JEL: D30, E19, H11, O13, P35, Z12.

استناد: محمد پارسائیان (۱۴۰۴). «بازاندیشی در الگوی توزیع در اقتصاد ایران با تأکید بر دیدگاه شهید صدر»، مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۲(۴۶): ۸۹-۱۱۴.

۱. مقدمه و بیان مسئله

یکی از پرسش‌های بنیادینی که در فضای دانشگاهی و نخبگانی کشور مطرح است، نسبت اقتصاد اسلامی با مسائل اقتصادی معاصر جامعه ایران است. پرسشی که فراتر از نظریه‌پردازی‌های انتزاعی، به کارآمدی و قابلیت حل مسئله این مکتب اقتصادی می‌پردازد. آیا اقتصاد اسلامی با تکیه بر مبانی نظری خود می‌تواند چهارچوبی اثربخش برای اصلاح ساختار اقتصاد ایران فراهم کند؟ به‌ویژه آنگاه که الگوهای رایج مبتنی بر سرمایه‌داری یا نسخه‌های تعدیل ساختاری، خود در حل چالش‌هایی همچون نابرابری، فقر، ناترازی منابع و بهره‌کشی از ثروت‌های عمومی ناتوان نشان داده‌اند.

نظام اقتصادی اسلام با بنیانی توحیدی و عدالت‌محور، ساختاری متفاوت از سایر نظام‌ها ارائه می‌دهد. یکی از این تفاوت‌ها در رویکرد به مسئله توزیع است؛ جایی که برخلاف اقتصاد متعارف که توزیع را امری پسینی و تابعی از تولید می‌داند، شهید صدر از سه‌گانه‌ای سخن می‌گوید که با توزیع قبل از تولید آغاز می‌شود. این نگاه بنیادین، ریشه بسیاری از مشکلات اقتصادی را پیش از سیاست‌های پولی یا نوسانات بازار، در نحوه تملک و تخصیص منابع طبیعی، ثروت‌های عمومی و نحوه سهم‌بری گروه‌های اجتماعی می‌داند.

ازسوی دیگر، بررسی سیر تکوین دانش اقتصاد در غرب نشان می‌دهد که حذف عناصر ارزشی و متافیزیکی، در عمل، به سلطه انگاره‌هایی چون اومانیزم، فردگرایی و لذت‌گرایی در تحلیل‌های اقتصادی انجامیده است. در نتیجه، ساختارهای تولید و مصرف بر پایه سود و انباشت شکل گرفته‌اند و نقش دولت و ارزش‌های اخلاقی و الهی در هدایت اقتصاد به حاشیه رانده شده است. بیشتر تلاش اقتصاددانان در نظام سرمایه‌داری، معطوف به توصیف نحوه توزیع درآمد و تبیین علل نابرابری‌های درآمدی براساس داده‌ها و مشاهدات اقتصادی است. این درحالی است که خود این مشاهدات، محصول ساختارها و سازوکارهایی هستند که بر مبنای اصول و مبانی ایدئولوژیک نظام سرمایه‌داری شکل گرفته‌اند و در قالب قوانین و مقررات اعتباری سازمان یافته‌اند. به‌دیگرسخن، آنچه به‌عنوان واقعیت اقتصادی در جوامع سرمایه‌داری مشاهده می‌شود، بازتابی از مبانی نظری و ارزش‌های حاکم بر این نظام است، نه پدیده‌هایی مستقل از آن.

این درحالی است که اقتصاد اسلامی، به‌ویژه در قرائت شهید صدر، پیوندی وثیق میان عدالت توزیعی، مالکیت منابع و جهت‌گیری‌های اخلاقی-الهی برقرار می‌کند. به‌ویژه در شرایط فعلی اقتصاد ایران که با بحران ناترازی انرژی، بی‌عدالتی و یارانه پنهان مواجه شده است، بازاندیشی در بنیان‌های فکری و نظریه‌ای اقتصاد اسلامی ضرورتی راهبردی است. این مقاله با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی از منابع اسلامی و چهارچوب نظریه‌های توزیع شهید صدر در پی آن است که نشان دهد اگر قرار است ساختار اقتصادی توزیع ثروت و منابع در کشور اصلاح شود، باید از مرحله تولید فراتر رفت و به بازنگری در الگوی توزیع پیشاتولیدی پرداخت؛ زیرا آنچه در مرحله تولید و پس از آن پدید می‌آید، بازتابی از نظم پیشینی در تملک و تخصیص منابع است. در این راستا، سؤال اصلی پژوهش که آیا نظریه توزیع شهید صدر می‌تواند مبنایی کارآمد برای اصلاح ساختار اقتصادی ایران و گذار از چالش‌های کنونی باشد؟ راهکارهای اصلاح وضع کنونی بر اساس این نظریه چیست؟

۱-۱. پیشینه

زاهدی و وفا و پیغامی (۱۳۸۸) در پژوهشی تطبیقی، اندیشه شهید صدر را با نظریات نئوکلاسیکی درباره تعامل میان عوامل تولید مقایسه کرده و با استخراج دو نوع تعامل افقی و عمودی، نتیجه می‌گیرند که نظریه شهید صدر از ظرفیت بالایی برای تبیین ترتیبات نهادی برخوردار است. کرمی (۱۳۸۹) با تمرکز بر نظریه توزیع پس از تولید شهید صدر، به نقد سهم‌بری مبتنی بر بازده نهایی در اقتصاد نئوکلاسیک پرداخته است. پیغامی و همکاران (۱۳۹۴) تأثیر نظریه توزیع شهید صدر بر تعیین مالک در نظریه عاملیت را بررسی کرده و نشان داده‌اند که این نظریه می‌تواند رابطه کارگر و کارفرما را از انحصار در رابطه عمودی خارج و آن را در دو بُعد افقی و عمودی بازتعریف کند.

فراهانی فرد (۱۳۹۶) معیارهای توزیع درآمد و ثروت را در سه مرحله توزیع بررسی و نتیجه می‌گیرد که نظام اقتصادی اسلام ضمن تأکید بر حداقل‌های معیشتی، عدالت اقتصادی را از طریق تلفیق دو معیار تلاش و نیاز دنبال می‌کند. عیوضی (۱۳۹۸) با بازخوانی نظریه شهید صدر در چهارچوب نظریه عاملیت، نشان می‌دهد که پرداختن اقتصاددانان غربی به توزیع مقداری درآمد ناشی از ناتوانی آنها در تبیین دقیق سهم‌بری عوامل تولید است. حسنی قره‌تپه و همکاران (۱۴۰۲) با رویکردی تطبیقی-انتقادی، ضمن بازسازی و تحلیل نظریه توزیع شهید صدر در قالب مدل نسل‌های همپوشان، اثبات می‌کنند که انباشت سرمایه در حالت پویا و دستیابی به تعادل پایدار همراه با عدالت در این نظریه امکان‌پذیر است.

مطالعات پیشین عمدتاً بر بررسی نظریه توزیع شهید صدر در مرحله تولید یا پس از تولید متمرکز بوده‌اند؛ ولی این پژوهش ضمن تمرکز بر سطح تحلیل پیشاتولیدی، بر بازاندیشی در ساختار تملک و تخصیص منابع اولیه به‌عنوان منشأ اصلی نابرابری‌ها تأکید می‌کند. همچنین، رویکرد مطالعات پیشین عمدتاً جنبه نظری، تطبیقی یا انتقادی داشته‌اند؛ اما مطالعه حاضر با توجه به مسائل جاری اقتصاد ایران به دنبال ارائه راه‌حل‌های راهبردی و عملیاتی براساس نظریه شهید صدر است. درواقع، مسئله اصلی تحقیق معطوف به کارآمدی این نظریه در اصلاح ساختار اقتصادی کشور و عبور از چالش‌های موجود است.

۲. مبانی نظری

در اثر غلبه رویکرد نئوکلاسیک بر فضای آموزش و پژوهش اقتصاد، این باور نهادینه شده است که مبحث توزیع، به‌ویژه در سطح تخصیص اولیه منابع و قبل از تولید، در دایره اصلی دانش‌های مورد نیاز یک اقتصاددان قرار ندارد. شواهد این رویکرد را می‌توان در محتوای غالب کتاب‌های درسی، سرفصل‌های آموزشی دانشگاهی و مدل‌های تحلیلی رایج مشاهده کرد؛ به‌گونه‌ای که تحلیل اقتصادی عمدتاً معطوف به تبیین رفتارهای کنش‌گران در بازار و تعادل‌های ناشی از تعامل عرضه و تقاضاست، نه پرسش از چرایی و چگونگی مالکیت منابع اولیه.

البته باید اذعان کرد که برخی مکاتب اقتصادی مانند اقتصاد کینزی، نهادگرایی جدید و اقتصاد رفاه، نیز به مسئله توزیع توجه داشته‌اند؛ اما رویکرد آنها اغلب یا ناظر به توزیع پس از تولید و بازتوزیع درآمدها بوده است، یا در چهارچوب نظام سرمایه‌داری و مالکیت خصوصی تحلیل شده‌اند. در اقتصاد کینزی عمدتاً تمرکز بر مدیریت تقاضای کل، اشتغال و نقش دولت در مهار نابرابری از طریق سیاست مالیاتی و هزینه‌های عمومی است و به‌طور مستقیم به عدالت یا مشروعیت مالکیت اولیه منابع ورود نمی‌شود. باوجود اتفاق نظر کینزگرایان در نظریه اشتغال، آنها در مورد نظریه توزیع درآمد همواره اختلاف نظر داشتند؛ ازاین‌رو نئوکینزگرایان دیدگاه نئولیبرالی «حقوق برابر با ارزش کار» را در توزیع درآمد می‌پذیرند؛ اما پساکینزگرایان (مکتب کمبریج) استدلال می‌کنند که توزیع درآمد به‌طور قابل توجهی به عوامل نهادی همچون اتحادیه‌های کارگری، قوانین حداقل دستمزد، حقوق کارگران در محیط کار و سیستم‌های حمایت اجتماعی بستگی دارد (Palley, 2004). درواقع، این گروه به بهبود پیامدهای توزیع نابرابر پس از شکل‌گیری تملک علاقه نشان می‌دهند و نه به نقد بنیان‌های آن.

اقتصاد نهادگرا نیز با برجسته‌سازی نقش نهادها در ساختاردهی به رفتارهای اقتصادی، بر این نکته تأکید دارد که قواعد رسمی مانند قوانین مالکیت و همین‌طور عرف نقشی تعیین‌کننده‌ای در توزیع منابع دارند. باوجوداین، تمرکز اقتصاد نهادگرا بیشتر بر کارآمدی نهادها در کاهش هزینه‌های مبادله و حفظ حقوق مالکیت است (Arwani & Priyadi, 2024, p.285) تا بررسی مبانی مشروعیت تملک اولیه. دیدگاه‌هایی مانند «حقوق مالکیت نهادینه‌شده»^۱ یا «قدرت چانه‌زنی نابرابر در قراردادهای»^۲ بیشتر به عملکرد اقتصادی نهادهای موجود می‌پردازند تا به پرسش از عدالت ذاتی نظام مالکیت. بنابراین، اقتصاد نهادگرا اگرچه به تملک اولیه اشاره دارد، اما عمدتاً در سطح تحلیل کارکردی باقی

1. Institutionalized Property rights.

2. Asymmetric Bargaining Power.

می‌ماند. برای مثال، اگرچه در منابع طبیعی، حقوق مالکیت را (به‌ویژه در تعریف درست حقوق) در کانون تحلیل قرار می‌دهد، اما در درک نقش پیچیده دولت با دشواری‌های عمده‌ای روبه‌روست (Gerber, et al. 2020, p157).

اقتصاد رفاه نیز تلاش دارد تا پیامدهای توزیعی سیاست‌ها را با معیارهایی نظیر کارایی پارتو، مطلوبیت اجتماعی و عدالت ارزیابی کند. نظریه‌پردازان کوشیده‌اند ابعاد هنجاری اقتصاد را روشن کنند؛ اما بیشتر تحلیل‌ها ناظر بر چگونگی توزیع درآمد و ثروت در میان افراد است. برای مثال، پیگو^۱ در کتاب اقتصاد رفاه^۲ تمرکز خود را بر مفهوم آثار خارجی^۳ و مداخلات دولت از طریق مالیات‌های اصلاحی قرار می‌دهد و نابرابری را عمدتاً به‌عنوان مسئله‌ای پس از تولید تحلیل می‌کند (Pigou, 1920, p. 180-190). رالز^۴ نیز در کتاب نظریه‌ای درباره عدالت^۵ (۱۹۷۱) نظریه خود را از منظر «موقعیت اولیه» و «قرارداد اجتماعی» بسط می‌دهد و اصول عدالت را در چهارچوب «پرده نادانی» مورد بحث قرار می‌دهد؛ اما در تحلیل اصلی خود، به مسئله مالکیت اولیه منابع طبیعی نمی‌پردازد (Rawls, 1971, p.102-130).

به همین دلیل، امروزه کمتر شاهد بحث‌های مبنایی تجدیدنظرکننده در این مورد هستیم و اگر اشاره‌ای به آن شود، به مثابه یک داده از کنار آن گذر می‌کنند. در مقابل، شهید صدر نظریه خود را از نقطه تملک منابع آغاز می‌کند و با تکیه بر مبنای کلامی و فقهی، عدالت را در خاستگاه مالکیت و شیوه دستیابی به منابع تعریف می‌نماید. براساس این، مسئله توزیع یکی از بنیادی‌ترین موضوعات در قلمرو اقتصاد سیاسی است که هر مکتب، براساس مبنای معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی خاص خود، رویکردی متفاوت نسبت به آن اتخاذ می‌کند. نظام‌های اقتصادی گرچه همگی مدعی ارائه الگویی عادلانه برای توزیع ثروت‌اند، اما تفاوت آنها نه تنها در سازوکارهای توزیعی، بلکه در چگونگی تعریف عدالت، مالکیت و حق بهره‌مندی از منابع آشکار می‌شود.

۲-۱. توزیع در نظام سرمایه‌داری

در اقتصاد کلاسیک توزیع درآمد عمدتاً بدون نیاز به مداخله بیرونی به مکانیسم بازار واگذار شده است. این دیدگاه موجب می‌شود فقر ناشی از عملکرد بازار، امری اجتناب‌ناپذیر و قابل‌پذیرش تلقی شود؛ زیرا توزیع کارکردی درآمد بر مبنای مشارکت عوامل تولید در فرآیند تولید ثروت، محور اصلی تحلیل‌ها قرار می‌گیرد. آدام اسمیت دستمزد را سهم نیروی کار و سود سهم سرمایه و بهره مالکانه را سهم زمین معین می‌کند. وی سود را درآمد کلی کارفرما می‌داند و میان سود سرمایه و درآمد مدیریتی تمایزی قائل نمی‌شود (قدیری‌اصل، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۶۷-۶۵). ریکاردو^۶ نیز توزیع درآمد را به همین سه بخش تقسیم می‌کند؛ اما پس از پرداخت دستمزد کارگر و سود عادی اقتصادی به سرمایه‌گذار، باقیمانده دارایی را به مالک زمین می‌دهد؛ از این جهت لزومی برای تعریف قانون خاص برای تعیین میزان سود نمی‌بیند (ندری و قلیچ، ۱۳۸۸، ص ۱۵۷).

اما جان استوارت میل میان حوزه تولید و توزیع تفاوت قائل می‌شود و معتقد است که قوانین اقتصادی تنها بر تولید حاکم‌اند و توزیع، تابع تصمیمات اجتماعی و نهادهای انسانی است؛ یعنی توزیع تابعی از قراردادهای اجتماعی نظیر قوانین مالکیت و ارث است (تفضلی، ۱۳۷۲، ص ۱۴۲-۱۴۳). در ادامه نهانیون با تمرکز بر بهره‌وری نهایی عوامل تولید، الگوی جدیدی از توزیع کارکردی ارائه دادند. ازاین‌رو، مسئله توزیع که پیش‌تر براساس طبقات اجتماعی و ارزش مبتنی بر هزینه تولید مطرح می‌شد، با نظریه تعادل عمومی گره خورد و براساس مفاد مطلوبیت‌گرایی مطرح شد (دادگر، ۱۳۸۳، ص ۳۶۵-۳۶۶)؛ یعنی در بازار رقابتی، بنگاه‌ها در صورتی به یک عامل تولید نیاز دارند که

1. Pigou.
2. The Economics of Welfare.
3. Externalities.
4. Rawls.
5. A Theory of Justice.
6. David Ricardo.

هزینه نهایی آن از ارزش بهره‌وری نهایی‌اش کمتر یا برابر باشد. این نگاه همچنان توزیع را به تصمیمات بازار واگذار می‌کند و به دنبال تعیین هنجاری توزیع نیست.

در کنار این دیدگاه‌ها، رویکردهای هنجاری نسبت به توزیع درآمد در غرب نیز شکل گرفته‌اند که تلاش می‌کنند توزیع درآمد را نه صرفاً نتیجه بازار، بلکه براساس معیارهای عدالت، مطلوبیت و انصاف تحلیل کنند. این رویکردها را می‌توان در قالب نظریات مطلوبیت‌گرایانه، رفاه‌گرایانه، ایثار برابر، سودمندی از مالیات، برابری طلبی، نظریه رالز و نظریه نوزیک^۱ دسته‌بندی کرد (حسنی قره‌تپه و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۰۷).

در نظریات مطلوبیت‌گرا، مطلوب‌ترین توزیع آن است که مجموع مطلوبیت افراد را حداکثر کند؛ یعنی توزیعی بهینه تلقی می‌شود که کاملاً برابر باشد؛ زیرا این حالت به بیشترین سطح رفاه اجتماعی منجر می‌شود. دیدگاه رفاه‌گرای کل‌نگر، توابع مطلوبیت را از منظر جامعه ارزیابی می‌کند. در این دیدگاه نیز، برای یک سطح ثابت درآمد ملی، توزیع برابر به بیشترین سطح رفاه اجتماعی منجر می‌شود (Atkinson & Bourguignon, 2000, p.42). در نظریه ایثار برابر، بر توزیع یکسان «برابری» میان افراد تأکید می‌شود. این رویکرد به دلیل ناسازگاری با اصول حداکثرسازی تابع رفاه اجتماعی، به تدریج از مباحث توزیع کنار گذاشته شد (Sandmo, 2013, p. 84). براساس نظریه سودمندی از مالیات، مالیات باید در قبال منافع دریافتی از خدمات عمومی پرداخت شود. در نظریه‌های برابری طلبی بر امکان انتخاب آزادانه از بین مجموعه‌ای از گزینه‌ها برای همه افراد تمرکز می‌کند و بر قابلیت دسترسی برابر افراد به سبد مشترکی از کالاها تأکید می‌شود (Atkinson & Bourguignon, 2000, p. 48).

نظریه عدالت رالز دو اصل عدالت را مطرح می‌کند: اصل برابری در آزادی‌های اساسی برای همه افراد و اصل جواز نابرابری در صورتی که به نفع محروم‌ترین اقشار جامعه باشد. رالز می‌کوشد میان آزادی و عدالت اجتماعی سازگاری برقرار کند و نشان دهد که هیچ عدالتی بدون آزادی ممکن نیست (Rawls, 1971, p.53). در مقابل، نوزیک با تکیه بر نظریه حقوق طبیعی فرد، نظریه‌ای لیبرتارین^۲ از عدالت ارائه می‌دهد. او معتقد است حقوقی چون مالکیت، آزادی و حیات مطلقاًند و هیچ سیاستی نباید ناقض این حقوق باشد. براساس اصل مالکیت لاک^۳، اگر فردی از طریق کار خود، منابع طبیعی را به محصول تبدیل کند، آن محصول متعلق به او خواهد بود، مشروط بر آنکه منابع کافی برای دیگران باقی بماند (نوراحمدی، ۱۳۹۲، ص ۲۵۱-۲۵۶).

در بحث جبران بی‌عدالتی (از طریق سیاست‌های بازتوزیع)، بیشتر اقتصاددانان کلاسیک و متقدم غربی مخالف بودند و کارایی حاصل از سازوکار بازار را ذاتاً عادلانه می‌دانستند. برای مثال، مالتوس^۴ فقرا را غیرمولد دانسته و کمک به آنها را موجب رشد جمعیت و کاهش رشد اقتصادی می‌دانست (تفضلی، ۱۳۷۲، ص ۱۳۸-۱۴۴) یا ریکاردو آن را مخالف بهره‌وری تلقی می‌کرد (حسنی قره‌تپه و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۰۸)؛ زیرا در نظام سرمایه‌داری، پشتوانه و مبنای نظری برای توزیع مجدد درآمدها وجود ندارد و همه در یک رقابت اقتصادی در پی بیشینه‌سازی سود خود هستند و توجهی به محدودیت‌های طبیعی سایرین وجود ندارد. از این‌رو، افراد ناتوان از رقابت یا بی‌سهم می‌مانند یا سهمی ناکافی می‌برند و به همین دلیل شکاف طبقاتی و فقر شدید حاصل می‌شود. پیامد این رویکرد در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، گسترش فقر، اعتراضات اجتماعی و شورش علیه اغنیا بود و نظام سرمایه‌داری برای مهار این بحران، ناچار شد برخی اصلاحات مانند تأمین اجتماعی، بیمه‌های بیکاری و ایجاد اتحادیه‌های کارگری را با حفظ مبانی اصلی خود انجام دهد.

سرّ تمام این مسائل غفلت نظام سرمایه‌داری در تحلیل فلسفی و حقوقی مبانی خود است. شهید صدر در اقتصادنا به درستی این نقصان را شناسایی و تصریح می‌کند که سرمایه‌داری، به جای آنکه به بررسی خاستگاه و مشروعیت تملک منابع بپردازد، مالکیت را امری مفروض

1. Robert Nozick.
2. Libertarian.
3. John Locke.
4. Thomas Malthus.

و قانونی می‌داند و از تحلیل پیشینی و هرگونه واکاوی هستی‌شناختی و مشروعیت حقوقی تملک اجتناب می‌ورزد؛ زیرا سرمایه‌داری بر سه اصل بنیادین آزادی تملک، آزادی بهره‌برداری و آزادی مصرف استوار است. این اصول به‌ویژه آزادی مالکیت خصوصی صرفاً نظریه‌های اقتصادی نیستند، بلکه مبانی مکتبی^۱ هستند که هرگونه تحدید آنها به‌مثابه نفی عدالت تلقی می‌شود (صدر، ۱۳۹۳، ص ۲۹۶-۲۹۸). ازاین‌رو، ساختار تملک پیش از تولید از دایره پرسشگری درباره عدالت یا مشروعیت خارج می‌شود و با پیش‌فرض‌گیری آزادی تملک، زمینه بازتولید نابرابری‌های ساختاری فراهم می‌شود.

۲-۲. توزیع در اقتصاد اسلامی

نظریه توزیع یکی از ارکان اساسی در تحلیل نظام اقتصادی اسلام است. برخلاف اقتصاد متعارف که غالباً توزیع را به مراحل پس از تولید یا در قالب بازتوزیع تقلیل می‌دهد، در اندیشه اسلامی مرحله‌ای بنیادین به‌نام «توزیع قبل از تولید» مطرح می‌شود که به نحوه تملک و بهره‌برداری از منابع طبیعی اختصاص دارد و بر عدالت، برابری فرصت‌ها و رعایت مصالح عمومی استوار است.

مسئله توزیع از دو منظر الهیاتی-فلسفی و کارکردی-اجتماعی دارای اهمیت است: از منظر قرآن کریم، مالکیت حقیقی منابع طبیعی از آن خداوند است (لقمان، ۲۶) و انسان‌ها به‌عنوان خلیفه الهی، مجاز به بهره‌برداری مشروع و عادلانه از این منابع‌اند (حدید، ۷). قرآن تفاوت در روزی را امری طبیعی و مبتنی بر سنت الهی می‌داند (نحل، ۷۱ و اسراء، ۲۱)؛ اما تمرکز ثروت در دست گروهی خاص را به‌شدت نهی می‌کند: «كُنْ لَا يَكُونُ دَوْلَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر، ۷). این عبارت کوتاه که در حکم خطوط اصلی اقتصاد اسلامی است، نشان می‌دهد اسلام چگونه با سازوکارهای توزیعی از انباشت انحصاری ثروت جلوگیری می‌کند و آن را به تمام شریان‌های حیاتی جامعه می‌رساند. اگر همگان با پابندی به این اصل، حقوق مالی خود را پرداخت کنند و نظام توزیع خودکار دچار اختلال نشود، همه بی‌نیاز خواهند شد (فراهانی‌فرد، ۱۳۹۶، ص ۱۱۰).

عدالت توزیعی از منظر قرآن، شرط بقا و سلامت جامعه و بی‌عدالتی در توزیع، عامل فروپاشی اجتماعی و نارضایتی‌های ساختاری است و هشدار می‌دهد در صورت ترک اتفاق، خداوند گروهی دیگر را جایگزین خواهد کرد (محمد، ۳۸). بدین‌ترتیب، ریشه بسیاری از نابرابری‌های اقتصادی نه در کمبود منابع، بلکه در توزیع ناعادلانه منابع و ثروت‌ها نهفته است؛ یعنی توزیع ناعادلانه هم به نحوه تخصیص، دسترسی و انحصار در بهره‌مندی از منابع پیش از تولید بازمی‌گردد و هم به سهم‌بری نامتناسب با کار و نیاز پس از تولید.

نظریه‌های توزیع در اقتصاد اسلامی را می‌توان به سه قسمت تقسیم کرد: «توزیع قبل از تولید»: نحوه تملک ثروت‌ها و بهره‌برداری از منابع اولیه‌ای چون زمین، آب، معادن، جنگل‌ها؛ «توزیع پس از تولید» (کارکردی): نحوه سهم‌بری عوامل تولید از کالاها یا خدمات تولیدشده و «توزیع مجدد» (بازتوزیع): انتقالات داوطلبانه یا الزامی ثروت برای تحقق عدالت اجتماعی مانند زکات، خمس. براساس این، توزیع قبل از تولید در جهت برابری فرصت‌ها، توزیع بعد از تولید در جهت برابری کارکردی، توزیع مجدد در جهت برابری نهایی مطرح می‌شود.

در توزیع پیشاتولید تمرکز بر بررسی حقوق فردی در بهره‌مندی از ثروت‌های طبیعی و عمدتاً ناظر به نقش کار در ایجاد حق بر این منابع است و در توزیع پساتولید بر سازمان‌دهی عوامل تولید و تعیین سهم هر عامل از درآمد (صدر، ۱۳۹۳، ص ۲۶۹-۲۹۶). شهید صدر تأکید می‌کند که اگر توزیع قبل از تولید به درستی اجرا نشود، تلاش برای تحقق عدالت در دو مرحله بعدی ناکام خواهد ماند؛ زیرا ریشه بسیاری از بی‌عدالتی‌ها در همان نقطه آغاز تملک و انحصار منابع شکل می‌گیرد.

۲-۳. نظریه توزیع قبل از تولید

قرآن کریم بارها به گستردگی و فراوانی نعمت‌های طبیعی اشاره کرده که برای رفاه عمومی انسان‌ها پدید آمده‌اند. علامه طباطبایی در تفسیر آیات «اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مِهَادًا» (بقره، ۲۲) و «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ» (حجر، ۱۹) تأکید می‌کند که خداوند متعال زمین را به‌نحو شایسته‌ای برای حیات گسترده آفرید و کوه‌ها را عامل جاری شدن رودها کرد تا صلاحیت کشاورزی، آبادی و زندگی روی زمین فراهم شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۹۱؛ ج ۱۲، ص ۲۰۴). این آیات نشان می‌دهند منابع اولیه اعم از زمین‌ها، آب‌ها، معادن و گیاهان برای آسایش و روزی مردم قرار داده شده‌اند و ثروت عمومی‌اند و نباید به‌طور خصوصی و انحصاری در دست گروه معدودی باشد.

ازسوی دیگر، قرآن کریم به‌صراحت تصاحب انحصاری منابع را رد می‌کند (انفال، ۱)؛ یعنی انفال و ثروت‌های عمومی در مالکیت همگان یا دولت اسلامی است و انحصار آنها ممنوع است. به‌طورعمده فرصت‌ها و منابع جامعه شامل دو گروه «منابع طبیعی» و «فرصت‌های اطلاعاتی حیطه کسب‌وکار» می‌شود.

۲-۳-۱. مالکیت و قواعد بهره‌برداری از منابع طبیعی

یکی از مقولات مهم در نظریه توزیع قبل از تولید، نحوه تملک بر ثروت‌ها و منابع طبیعی است و از این حیث متمرکز بر بررسی حقوق فردی در بهره‌مندی از ثروت‌های طبیعی و خام می‌شود. به نظر شهیدصدر، هیچ فردی بدون انجام عمل اقتصادی، حق بهره‌برداری اختصاصی از منابع طبیعی را ندارد (صدر، ۱۳۹۴، ص ۷۲). حیازت (تسلط صرف) و احیاء (آفرینش فرصت) دو شیوه مشروعیت‌بخشی به تملک خصوصی منابع طبیعی‌اند که با انجام کار در جهت بهره‌برداری، ایجاد حق اختصاصی می‌کنند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۹۲).

بنابراین، مهم‌ترین معیار بهره‌مندی از منابع در مرحله پیشاتولید، عدالت همراه با کار و تلاش است؛ یعنی با آنکه همه افراد باید از فرصت‌های برابر برخوردار باشند، اما اولویت بهره‌برداری و حق تصرف بیشتر متعلق به کسانی است که در جهت آبادسازی و استفاده بهینه از آنها تلاش بیشتری کرده‌اند. این دیدگاه افزون بر کمک به تحقق عدالت به‌مثابه غایت نظام اقتصادی، زمینه‌ساز اشتغال، تولید و رفاه عمومی نیز می‌شود.

در جانب سلبی این نظریه، اسلام تصریح می‌کند که افراد در مرحله نخست هیچ‌گونه حق خاصی در ثروت‌های طبیعی ندارند، مگر آنکه عملی مؤثر و اقتصادی انجام داده باشند (همان، ص ۱۸۸). تنها عملی از نظر اسلام مشروع است که ماهیت اقتصادی داشته باشد و مبتنی بر قدرت و استئثار نباشد. ازاین‌رو، بهره‌برداری عملی مشروع تلقی می‌شود؛ درحالی‌که انحصارطلبی فاقد وجهت شرعی است (همان، ص ۱۹۱).

توزیع منابع تولید چند بخش دارد که هر یک تحت یکی از عناوین مالکیت یا قواعد توزیع جای می‌گیرد. مالکیت دولت اسلامی بر انفال (نظیر اراضی موات، معادن کلان، منابع عظیم طبیعی)، مالکیت عمومی بر مباحات اصلی (نظیر مراتع و رودخانه‌ها)، مالکیت عمومی بر اراضی مفتوح العنوه و صلحی و مالکیت خصوصی ناشی از حیازت مباحات و احیای منابع طبیعی. منابع طبیعی شامل اراضی، معادن، آب‌ها و سایر ثروت‌های طبیعی است. زمین‌ها به چهار دسته تقسیم می‌شوند: موات بالاصاله (بایر ذاتی): از انفال و ملک امام است و با احیا به ملک احیاکننده درمی‌آید؛ آباد بالاصاله: از انفال است و در مالکیت امام می‌ماند و تملک فردی بر آن محل اختلاف است؛ آباد بالعرض (زمین‌هایی که به‌مرور آباد شده‌اند): با احیای مشروع به ملک شخص درمی‌آید؛ موات بالعرض: یا ذاتاً آباد بوده و سپس رها شده که متعلق به امام است یا آباد شده که درباره آن اختلاف وجود دارد (میرشفیعی خوانساری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۴۱-۱۴۶).

معادن ظاهری سرمایه عمومی هستند و همه شهروندان در آن شریک‌اند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۴). معادن نزدیک به سطح زمین نیز از مشترکات عمومی محسوب می‌شوند و در تملک عموم جامعه‌اند؛ اما درباره معادن باطنی پنهان، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. بسیاری از فقها بر این باورند که اگر معدنی از طریق حفاری کشف شود، می‌توان آن را به مالکیت درآورد (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۳۸، ص ۱۱۰)؛

زیرا کشف از طریق حفر، نوعی احیا به شمار می‌آید و منابع طبیعی از طریق احیا قابل تملک‌اند. همچنین، این اقدام نوعی حیازت محسوب می‌شود که از اسباب مشروع مالکیت ثروت‌های طبیعی است (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۶۰).

آب‌های طبیعی مانند رودها و چشمه‌ها در زمره منابع مشترک میان همه مردم به‌شمار می‌روند. افراد تنها حق بهره‌برداری دارند و نه مالکیت. البته اگر کسی آبی با کار و حفر کشف کند، برای وی حقی ایجاد می‌شود. سایر ثروت‌های طبیعی مانند مراتع و جنگل‌ها از مباحات عمومی‌اند و تملک آنها تنها با حیازت و کار مشروع امکان‌پذیر است (همان، ص ۱۷۹-۱۸۵). این تقسیم‌بندی‌های حقوقی، ابزارهای لازم برای تنظیم نظام توزیع قبل از تولید را فراهم می‌آورد و امکان مداخله دولت اسلامی را در مواقع ضروری براساس مصلحت اسلام و مسلمانان نیز پیش‌بینی می‌کند (ندری و قلیچ، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲).

۲-۳-۲. عدالت توزیعی در فرصت‌های اطلاعاتی

در دنیای پیچیده امروز، توزیع عادلانه صرفاً در عرصه منابع ملموس متوقف نمی‌ماند؛ بلکه دسترسی به داده‌های اقتصادی و تجاری مانند آخرین اطلاعات عرضه و تقاضای صنایع کشور یا آخرین آیین‌نامه‌ها به‌مثابه منابع نوین تلقی می‌شوند. مسئولیت دولت اسلامی فراهم‌سازی دسترسی عمومی به این اطلاعات و نظارت بر تخصیص عادلانه فرصت‌های اطلاعاتی است. البته دسترسی برابر همه افراد به این منابع در سطح فرصت اولیه معنا دارد؛ اما تملک اختصاصی آن مشروط به رعایت حدود شرعی، قانونی و تلاش فردی است. به‌دیگرسخن، بهره‌گیری نهایی متناسب با شایستگی‌ها و تلاش افراد خواهد بود. همچنین، اطلاع‌رسانی عمومی فرصت‌ها در مواردی، که مصالح ملی اقتضا کند، محدود خواهد شد (عاملی، ۱۳۹۲، ص ۷۲-۷۳).

۲-۳-۳. ضمان اجتماعی

در اقتصاد اسلامی، اختلافات فردی در توانایی‌ها و امکانات، واقعیتی طبیعی و غیرقابل حذف است که از چهارچوب‌های اجتماعی ناشی نمی‌شود و هیچ نظامی نمی‌تواند آن را کاملاً از بین ببرد. اصل اسلامی این است که کار اساس مالکیت و حقوق اقتصادی است (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۹۷-۳۹۹). براساس این، اقتصاد اسلامی ضمن پذیرش تفاوت‌های طبیعی، دولت را مکلف می‌داند تا ارتباطی میان درآمد و کار برقرار کند و درآمدهای بدون کار را به‌تدریج از میان ببرد (صدر، ۱۳۹۴، ص ۷۲).

شهید صدر «توازن اجتماعی» را به معنای برابری در سطح معیشت می‌داند، نه لزوماً برابری در سطح درآمد. افرادی که به «حد کفاف» نرسیده‌اند، با توجه به اصل نیاز، مستحق بهره‌مندی از ثروت‌های عمومی‌اند. همه انواع کمک‌های نقدی و غیرنقدی دولت و مردم به این افراد در چهارچوب «نظام ضمان اجتماعی» تعریف می‌شود و «تأمین اجتماعی» ابزار تحقق این توازن از سطح پایه است. به باور شهید صدر، سطح معیشت فراخور پیشرفت‌های همپای تمدن و افزایش ثروت جامعه رشد می‌کند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۰۷-۴۰۸). همچنین، تأمین اجتماعی در اسلام بر دو اصل استوار است: همیاری عمومی برای رفع نیازهای اساسی و حق مردم در بهره‌مندی از درآمدهای عمومی برای دستیابی به سطحی بالاتر از معیشت پایه. دولت اسلامی موظف است با توجه به توان خود، این تأمین را در هر دو سطح سامان دهد (همان، ص ۳۸۵-۳۸۶).

۲-۳-۴. نسبت انسان با منابع طبیعی و نظام توزیع

در نظام اقتصادی اسلام، نسبت انسان‌ها با منابع طبیعی و درآمدها بر پایه معیار «کار» به چند دسته تقسیم می‌شود: نخست، افرادی که بیش از حد کفاف بهره‌مند می‌شوند؛ دوم، افرادی که به اندازه کفاف خود بهره می‌برند؛ سوم، کسانی که کمتر از حد کفاف برخوردارند و چهارم، کسانی که توانایی کار ندارند و سهمی از تولید یا منابع طبیعی ندارند. اسلام برای دو گروه آخر (یعنی نیازمندان و ناتوانان) حقی در منابع طبیعی

و ثروت عمومی قائل است. این حق، مسئولیتی را متوجه توانگران و حاکمیت اسلامی می‌کند؛ زیرا نعمت‌های الهی برای همه انسان‌هاست و هیچ‌کس نباید از دسترسی به حداقل معیشت محروم بماند و فقرا در اموال اغنیا شریک هستند (ذاریات، ۱۹). امیرمؤمنان (علیه السلام) می‌فرماید که خدای سبحان در اموال توانگران غذای فقیران را واجب کرده است؛ بنابراین هیچ فقیری گرسنه نمی‌ماند، مگر آنکه توانگران از ادای واجب خودداری کنند (نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸).

با توجه به شریفه «وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْلِفِينَ فِيهِ» (حدید، ۷) تمام منابع و دارایی‌ها برای خداوند است و تخصیص آن باید در چهارچوب نظر مالک حقیقی باشد. بنابراین، برای اینکه تمام افراد جامعه به حق خود از درآمد و منابع عمومی دست یابند، باید حقوق اقتصادی در روابط اجتماعی به شکل دقیق رعایت شود (فراهانی فرد، ۱۳۹۶، ص ۱۲۵). روابط اقتصادی در قرآن شامل دو دسته روابط دوطرفه و مبادله‌ای (مانند خرید، فروش و کار) و روابط یک‌طرفه شامل توزیعی و بازتوزیع است و اسلام از تمام این ابزارهای متنوع برای جبران نابرابری‌های ناشی از بازار بهره می‌گیرد. نظام توزیع در اقتصاد اسلام افزون‌بر آموزه‌های ایجابی (زکات و انفاق)، به شکل مکمل از برخی اصول سلبی برای جلوگیری از انحصار، تبعیض در دسترسی به اطلاعات و نابرابری‌ها در توزیع بهره‌برداری می‌کند.

۲-۴. نسبت نظریه توزیع شهید صدر با اقتصاد نئوکلاسیک

عمده مباحث نظریه‌های توزیع در اقتصاددانان غربی، گرچه از سنخ مباحث علمی هستند، اما با مبانی مکتبی تلفیق شده‌اند. ازاین‌رو، مبحث توزیع باید از این دو منظر تفکیک شود. از نظر شهید صدر، سرمایه‌داری بر سه اصل مکتبی استوار است: آزادی تملک، آزادی بهره‌برداری و آزادی مصرف. اقتصاددانان سرمایه‌داری تلاش کرده‌اند این اصول را به‌عنوان قوانین علمی و طبیعی جلوه دهند و هرگونه محدودیت در آن را مخالف عدالت طبیعی بدانند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۹۶). در مقابل، شهید صدر بر آن است که تمام افراد جامعه به‌طور پیشینی در منابع طبیعی حق دارند تا به شکل مستقیم با انگیزه و توان خود از این منابع بهره‌مند شوند یا از طریق اجاره و مالیات‌ها از این منابع بهره‌مند شوند. بر همین رویکرد تأمین نیاز فقرا از منبع مالکیت‌های دولتی تجویز می‌شود (همان، ج ۲، ص ۲۲۹).

از آنجاکه منابعی مانند زمین مصنوع بشر نیستند، نمی‌توانند ملک خصوصی افراد شوند و حق اختصاصی، در اصل ناشی از احیا و کار بوده و مالکیت خصوصی بدون قید، محصول انحرافات تاریخی و سلطه ستم، انحصار و منافع فردی است. ازاین‌رو، اسلام با تأکید بر معیار احیا، مشروعیت فطری این نوع مالکیت را احیا می‌کند و سایر عوامل را کنار می‌زند (همان، ص ۱۴۲). شهید صدر همچنین «نیاز» را در کنار «کار» یکی از ابزارهای مشروع توزیع ثروت می‌داند و تأکید می‌کند که نیازمندی امری اختیاری نیست؛ بلکه باید به حکم انسان بودن، نیازهای اولیه هر فرد تأمین شود (همان، ج ۱، ص ۴۰۴). این درحالی است که نظام نئوکلاسیک، با تکیه بر مبادله کارا و رقابت آزاد، جایگاه مستقلی برای توزیع بر مبنای نیاز قائل نیست (حسنی قره‌تپه و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۲۲).

نظریه نئوکلاسیک درباره سهم‌بری زمین نیز به‌شدت متأثر از دیدگاه ریکاردو و قاعده بازده نزولی است، اما شهید صدر این نگاه را نمی‌پذیرد و باور دارد زمین فقط مستحق اجرت ثابت است و اگر صاحب زمین، مستقیماً در فرآیند تولید مشارکت نداشته باشد، نمی‌تواند مدعی سهمی از محصول باشد. در مورد ابزار تولید نیز شهید صدر بر آن است که چون مالک ابزار، مشارکتی در تولید ندارد و تنها کار نهفته در ابزارش مصرف می‌شود، پس مستحق دریافت اجرت ثابت بابت اجاره ابزار است. به همین دلیل، ایده اقتصاد نئوکلاسیک در توزیع پس از تولید به‌دلیل بی‌توجهی به توزیع پیش از تولید نقص اساسی دارد (Sandmo, 2013, p. 26).

در مجموع مطالعات علمی و بررسی چیرستی رویدادها و روابط اقتصادی، بدون مبنا و جهت‌گیری مکتبی، قادر به حل مسئله توزیع درآمد ناعادلانه نیست؛ زیرا عمده این مطالعات علمی (به معنای غیر مکتبی) صرفاً اطلاعاتی درباره وضعیت توزیع درآمد و عوامل مؤثر می‌دهند. مهم‌تر آنکه، به‌دلیل پایبندی به اصول مکتبی خود اساساً توانایی اصلاح عوامل توزیع نابرابر درآمد را ندارند.

۳. آسیب‌شناسی الگوی توزیع در اقتصاد ایران

ساختار توزیعی اقتصاد ایران در دهه‌های اخیر با چالش‌های بنیادینی روبه‌رو بوده که فراتر از ضعف‌های سیاست‌گذاری یا تحریم‌ها، به نبود الگوی عادلانه در تملک و توزیع منابع به ویژه پیشاتولیدی و بازتوزیعی بازمی‌گردد. این ضعف، خود را در قالب مالکیت ناعادلانه، رانت ساختاری و اطلاعاتی، نابرابری فرصت‌ها و سهم‌بری انحصارانه از ثروت‌های ملی نشان داده است. اقتصاد ایران به شکل ویژه در توزیع منابع پیش از تولید (مالکیت و بهره‌برداری از منابع طبیعی)، و بازتوزیع درآمدها با آموزه‌های اسلامی فاصله آشکاری دارد.

۳-۱. غفلت از توزیع پیشاتولیدی

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، قانون اساسی چند اصل کلیدی را برای تأمین عدالت اقتصادی و مالکیت عمومی منابع طبیعی تصریح کرده است: اصل ۴۵ قانون اساسی تعیین می‌کند که «انفال و ثروت‌های عمومی نظیر معادن، زمین‌های موات، منابع آبی، جنگل‌ها و مراتع در اختیار حکومت اسلامی هستند و استفاده از آنها باید در چهارچوب مصالح عامه سازمان یافته شود». اصل ۴۸ قانون اساسی تأکید می‌کند که در بهره‌برداری از منابع ملی و توزیع فعالیت‌های اقتصادی بین استان‌ها نباید تبعیضی وجود داشته باشد تا همه مناطق مطابق با ظرفیت رشد خود به سرمایه و امکانات دسترسی داشته باشند

با وجود این صراحت قانونی، در عمل پیگیری عدالت در نظام اقتصادی ایران، عمدتاً به مرحله بازتوزیع تقلیل یافته و در قالب ابزارهایی چون پرداخت یارانه و سیاست‌های حمایتی از اقشار آسیب‌پذیر تعریف شده است. سیاست‌های حمایتی هرچند ضروری‌اند، اما تا زمانی که بر اصلاح توزیع اولیه منابع عمومی و ثروت‌های ملی مبتنی نباشند، قادر به تحقق عدالت پایدار نخواهند بود (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۳). اگرچه قانون اساسی مالکیت عمومی و عدالت در استفاده از منابع را تأکید می‌کند، اما در عمل رویه‌هایی مبتنی بر القای اصل آزادی اقتصادی و مالکیت خصوصی در تخصیص منابع طبیعی غالب شده‌اند. افزون‌بر آن، تخصیص امتیازات اقتصادی همچون واگذاری اراضی ملی، اعطای مجوزهای بهره‌برداری از معادن و منابع انرژی و شکل‌گیری انحصارهای نهادی در صنایع کلان نظیر نفت، فولاد، خودرو و پتروشیمی، اغلب فاقد سازوکارهای شفاف و مشارکت عمومی است.

تحلیل شواهد تجربی در سطح کلان نشان‌دهنده رابطه و پیوند مثبت بین رانت نفت و شاخص جینی در ایران است (Dizajia & Far, 2014, p. 5). همچنین، به اذعان کارشناسان، بخش معدن از گذشته محل امضاها و طلایی و توزیع رانت‌ها بوده و در بررسی وزارت صمت حدود ۳۴۰ آیین‌نامه و بخشنامه دارای بخش‌های متناقض یافت شدند (ایرنا، ۱۴۰۱). از این رو، برخلاف تأکید قانون اساسی، واگذاری اراضی ملی و معادن به صورت غیرشفاف افزون‌بر ایجاد انحصار ناعادلانه در منابع عمومی، باعث شده مناطق محروم با وجود داشته منابع طبیعی، همچنان از فقر و بیکاری رنج ببرند. چنین وضعیتی با آموزه‌های اسلامی و اصول عدالت اقتصادی قانون اساسی مغایر است. شهید صدر ضمن تأکید بر ضرورت بهره‌برداری بهینه از منابع عمومی، معطل گذاشتن آنها را نوعی اسراف و بی‌عدالتی می‌داند و معتقد است که کارایی در تولید باید توأم با عدالت در توزیع باشد (صدر، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۳۷) و واگذاری منابع طبیعی بیش از توانایی فرد (حقیقی یا حقوقی) در بهره‌برداری و احیای منابع ممنوع است (همان، ص ۳۳۸-۳۴۰). از این رو، سازوکار بهره‌برداری از منابع باید برپایه عدالت، شایستگی و مشارکت اجتماعی تعریف شود و نه سرمایه یا قدرت سیاسی.

۳-۲. نابرابری فرصت‌ها و رشد انحصارهای ساختاری

بسیاری از فرصت‌های اقتصادی در ایران از جمله دسترسی به تسهیلات بانکی بزرگ، مجوزهای اقتصادی، امتیازات در قالب توزیع نابرابر یا توزیع نهادی امتیاز تعریف شده‌اند، نه حق عمومی افراد. برای مثال، داده‌های رسمی بانک مرکزی (۱۴۰۴) از عملکرد ۲۱ بانک و مؤسسه

اعتباری تا پایان سال ۱۴۰۳ نشان می‌دهد که مجموع تسهیلات پرداخت شده به اشخاص و شرکت‌های وابسته به این بانک‌ها به حدود ۱۰۵ هزار میلیارد تومان رسیده است که بیانگر سطح بالای تمرکز اعتبارات در میان نهادهای وابسته به خود بانک‌ها و نابرابری توزیعی اعتباری است. همچنین در گزارش دیوان محاسبات کشور (۱۳۹۹) درباره تخصیص ارز ۴۲۰۰ تومانی اذعان شده که بخشی از دریافت کنندگان ارز ترجیحی، کالا وارد نکرده‌اند یا کالای وارد شده را با نرخ آزاد عرضه کرده‌اند.

در حالی که منابع ملی، فرصت‌های اقتصادی و خدمات دولتی متعلق به همه مردم‌اند و باید بر مبنای قانون، شفافیت، رقابت و عدالت اجتماعی توزیع شوند، در برخی موارد خارج از فرایندهای عمومی، معیارهای شایسته‌سالاری و شبکه نظارتی توزیع می‌شود. برای نمونه، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۴۰۰ الف) تصریح می‌کند از بیش از ۱۱ هزار معدن دارای پروانه بهره‌برداری، حدود ۵ هزار معدن یا غیرفعال بوده و یا به دلایلی از جمله اختیارات وسیع مجری قانون، عدم اجرای ضوابط، معیارهای فنی و استانداردهای اکتشاف، غیرشفاف بودن داده‌ها و اطلاعات معادن کشور، معیوب بودن فرایندهای نظارت بر فعالیت‌های معدنی، ایرادهای نظام بررسی صلاحیت فنی و مالی متقاضیان فعالیت معدنی در اختیار اشخاص حقیقی و حقوقی مانده‌اند. مطالعات تجربی داده‌های بین‌المللی رابطه وفور منابع طبیعی با ایجاد فرصت‌های رانت‌جویی و تشکیل اقتصاد سایه با نابرابری توزیع درآمدی را نشان می‌دهد. درواقع، نابرابری درآمدی کشورها عموماً با افزایش سهم رانت منابع طبیعی و اقتصاد افزایش می‌یابد، مگر در شرایطی که سطح بالایی از توسعه اقتصادی و متنوع بودن ساختار تولید وجود داشته باشد (روزدار و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۵۰؛ Alvarado et al. 2021؛ Bhattacharya, 2011)؛ از این رو می‌توان گفت: ریشه بسیاری از ناترازی‌ها در کشور، نه در کمبود منابع، بلکه در توزیع ناعادلانه و انحصاری آنهاست.

۳-۳. سوءاستفاده از اطلاعات نامتقارن

مؤلفه‌های فراوانی در زمینه شفافیت در اقتصاد و بازار اسلامی وجود دارد؛ از جمله می‌توان به کراهت تلقی رکبان در معنای پیش‌دستی در خرید از کاروان‌های تجاری پیش از ورود به بازار شهری، به قصد خرید ارزان‌تر و فروش گران‌تر با سوءاستفاده از ناآگاهی فروشنده اشاره کرد (حرعاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۲، ص ۳۲۶). همچنین منع از خرید و فروش بین شهری و روستایی و استفاده از رانت اطلاعاتی، تأکید بر تدوین قرارداد و گرفتن شاهد در ثبت آن و کراهت معامله با کودکان از دیگر آموزه‌های اسلامی در زمینه شفافیت است (رجایی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۱). درواقع، بازار سالم از منظر اسلام، بازاری است که اطلاعات در آن به صورت عمومی، عادلانه و شفاف منتشر شود تا همه فعالان اقتصادی، فرصت برابر برای تصمیم‌گیری داشته باشند.

دسترسی به اطلاعات پشت‌پرده در بازار سرمایه و ارز، اخبار محرمانه تصمیم‌گیری‌های اقتصادی پیش از اعلام عمومی، فروش یا خرید انبوه پیش از نوسانات بازار از جمله آسیب‌های اطلاعات نامتقارن در ساختار کنونی اقتصاد ایران است. یافته‌های برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد برخلاف انتظار، حتی شرکت‌های فعال در بورس اوراق بهادار تهران نیز با سطح بالایی از عدم تقارن اطلاعاتی مواجه‌اند؛ وضعیتی که می‌تواند عملکرد بازار سهام را با اختلال مواجه کند. افزون‌براین، عواملی همچون درآمد هر سهم، اهرم مالی و بازده انتظاری سهام تأثیر معناداری بر شاخص‌های عملکردی این شرکت‌ها دارند. چنین شرایطی، زمینه‌ساز رفتارهای انحصاری و رانتی در بازار سرمایه کشور تلقی می‌شود (میرجمالی مهرآبادی و همکاران، ۱۴۰۱).

۳-۴. نارسایی سیاست‌های بازتوزیعی

دولت اسلامی تنها نهاد مسئول در جانب تخصیص و هزینه‌کرد منابع و پرداخت‌های انتقالی آن می‌تواند به حمایت از بخش‌های اقتصادی و پرداخت به دهک‌های مختلف درآمدی جامعه اختصاص یابد. برخی منابع مالی مانند خمس و زکات مصرف مشخصی دارند و

عمدتاً برای حمایت از دهک‌های پایین اختصاص می‌یابند. درآمدهایی هم که مصرف تعیین‌شده‌ای ندارند، بنا به صلاحدید دولت اسلامی در حمایت از محرومان یا اهداف کلان جامعه هزینه می‌شوند. در نهایت، بخشی از درآمدها هم به‌صورت یکنواخت بین تمام شهروندان توزیع می‌شود؛ زیرا هدف، توزیع برابر شهروندی است (عاملی، ۱۳۹۲، ص ۸۴).

باوجوداین، نظام اقتصادی ایران در مرحله بازتوزیع نیز با چالش‌هایی روبه‌روست. برای مثال، ساختار فعلی نظام مالیات‌های متعارف و اسلامی در کشور به ناهماهنگی‌های اجرایی منجر شده است که از جمله آنها می‌توان به پرداخت‌های موازی مالیات‌های اسلامی و دولتی، مخارج غیرهمسو و بدون هماهنگی میان دولت و مراجع تقلید، کم‌توجهی بخشی از جامعه به پرداخت وجوهات شرعی و بخشی دیگر به مالیات و غفلت از ظرفیت‌های شرعی مانند زکات و خمس و ظرفیت فرهنگی جامعه در مقابله با فرار مالیاتی اشاره کرد (شعبانی و کاشیان، ۱۳۹۵، ص ۷۰).

درواقع، ابزارهای شرعی به‌صورت نظام‌مند در اقتصاد کشور ادغام نشده‌اند و بیشتر در حاشیه نظام حکمرانی قرار دارند. هرچند زکات یکی از سازوکارهای رفع فقر در نظام اقتصادی اسلام است، اما تحلیل داده‌های اقتصادی ایران نشان می‌دهد در جامعه‌ای که ساختار روابط اقتصادی آن براساس نظام‌های غیراسلامی بنا نهاده شده، زکات به‌تنهایی قادر به رفع فقر نیست؛ زیرا کارایی نهایی زکات در شرایطی محقق می‌شود که سایر روابط اقتصادی نیز برپایه آموزه‌های اسلامی بازطراحی شده باشند. در این صورت، با کاهش ریشه‌های فقر، درآمد حاصل از زکات می‌تواند سطح مناسبی از رفاه را برای اقشار مختلف جامعه فراهم کند (عسکری و محمدی‌پور، ۱۳۹۹، ص ۳۱).

برخی مطالعات نشان می‌دهند که ساختار مالیاتی ایران حداقلی و نابرابر است. برای نمونه، ساختار مالیاتی کشور نقش مؤثری در کاهش فقر ندارد (ناکارآمدی عدالت عمودی) و کاهش نابرابری عمدتاً ناشی از یارانه‌هاست. بیشترین درآمد مالیاتی از گروه‌های با درآمد مشخص و ثابت (مانند حقوق‌بگیران) اخذ می‌شود؛ درحالی‌که بخش‌هایی از اقتصاد ایران (شامل درآمدهای سرمایه‌ای یا مشاغل غیررسمی و با درآمد بالا) از شمول مالیات خارج‌اند یا به‌سختی شناسایی می‌شوند (Enami, 2019). همچنین مطالعه قاسمی و همکاران (۱۴۰۳) عملکرد قوانین مالیاتی را در چهار بعد عدالت مالیاتی (تناسب، برابری، فراگیری، نصفت) تحلیل می‌کند و نشان می‌دهد قوانین موجود فاقد ضمانت اجرایی لازم برای تحقق عدالت مالیاتی هستند. برای مثال، معافیت‌ها و بخشودگی‌های مالیاتی در قوانین مالیاتی کشور بسیار متنوع، گسترده و گاه با ابهام و پیچیدگی همراه است. مجموع این مسائل باعث می‌شود بسیاری از مؤدیان بزرگ معاف یا برخوردار از معافیت‌های گسترده‌اند؛ درحالی‌که اقشار دیگر بار مالیاتی بیشتری تحمل می‌کنند.

۳-۵. انحصارگرایی در مالکیت و توزیع

انحصار اقتصادی چه در مالکیت منابع طبیعی و چه در بازار با اهداف عدالت توزیعی اسلام در تعارض است تا جایی که می‌توان عدم انحصار را به‌صورت قاعده فقهی جدید مطرح کرد (رضایی، ۱۳۸۴، ص ۷۵). ازاین‌رو، اسلام با استفاده از قواعدی همچون منع احتکار، نفی ظلم در قیمت‌گذاری و تقویت نقش نظارتی دولت، از شکل‌گیری بازارهای انحصاری جلوگیری می‌کند. این آموزه در تضاد آشکار با برخی روندهای کنونی اقتصاد ایران است؛ بازارهایی مانند فولاد، سیمان و خودرو در ایران تحت کنترل تعداد محدودی از نهادها یا بنگاه‌های دولتی و شبه‌دولتی قرار دارند؛ عرضه محدود یا قطره‌چکانی توسط آنان در بورس کالا باعث ایجاد قیمت‌گذاری غیررقابتی و رانتی شده است. برای مثال، عرضه محدود فولاد در بورس کالا ازسوی تولیدکنندگان دولتی مانند فولاد مبارکه موجب گرانی و عدم پوشش متناسب تقاضا می‌شود و حدود ۷۸ درصد معاملات بورس فلزات تحت سلطه یک تولیدکننده است، موضوعی که مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۸۴) آن را فسادآفرین خوانده است.

در ایران برای سیاست‌گذاری در بازار خودرو هر بار روش‌های مختلفی از جمله فروش در سامانه یکپارچه، بورس کالا، قرعه کشی را آزمون و خطا می‌شود. عرضه قطره‌چکانی خودرو، دپوی هزاران خودرو در پارکینگ تولیدکنندگان، واردات انحصاری و انحصاری‌سازی

ساختاری بخش تولید در شرایطی است که خودرو با تقاضای بالا در جامعه مواجه است. در گزارش تحقیق و تفحص مجلس (۱۳۹۹) از عملکرد سایپا و ایران خودرو به توزیع رانت بین نمایندگان و عدم رعایت عدالت در فروش و انعقاد قراردادهای غیرشفاف، مبهم و زیان‌بار و نقش دلالان در وبگاه‌های فروش خودرو اشاره شده است.

۴. راهکارهای اصلاح ساختار توزیع بر پایه اقتصاد اسلامی

با توجه به آسیب‌های حاکم بر ساختار توزیع در اقتصاد ایران، روشن است که حل مسائل فعلی مستلزم بازطراحی اساسی الگوی تخصیص منابع، مالکیت، دسترسی و بازتوزیع ثروت است. به‌دیگرسخن، اصلاح ساختار توزیع در اقتصاد کشور نیازمند طراحی یک بسته سیاستی جامع و چندبُعدی است که هم ناظر به عدالت رویه‌ای و برآیندی باشد، هم از ابزارهای پیشاتولیدی و بازتوزیعی بهره‌گیرد، و هم به اصلاح نهادهای مالکیت، مالیات، شفافیت و حکمرانی اقتصادی توجه کند.

۴-۱. تنظیم سازوکارهای بهره‌برداری از منابع طبیعی

بازنگری در نظام حقوقی و اجرایی مالکیت منابع طبیعی، مطابق اصل ۴۵ قانون اساسی که این منابع را متعلق به عموم مردم می‌داند، از الزامات اصلاح ساختار توزیع در اقتصاد ایران است. همچنین، تأکید اسلام بر اصولی مانند تسهیم عادلانه، منع احتکار، قاعده لاضرر و رعایت حقوق نسل‌های آینده، چهارچوب فقهی روشنی برای جلوگیری از انحصار و تضمین دسترسی برابر به منابع ارائه کرده است (نوری و رضایی‌پور، ۱۴۰۳، ص ۱۰۲). براساس این، به‌جای واگذاری خام و نهادی منابع، می‌توان از الگوهای مشارکتی^۱ مانند «سهام عدالت واقعی» یا «صندوق‌های مردمی بهره‌برداری از منابع» بهره‌گرفت. باوجوداین، ارزیابی عملکرد طرح سهام عدالت نشان می‌دهد که این طرح با چالش‌هایی همچون سازوکارهای ناکارآمد و فسادزا، شناسایی نامناسب مشمولان برخلاف قانون، توزیع ناعادلانه منابع عمومی از منظر عدالت بین‌نسلی و عدم تفکیک سهم متناسب برای گروه‌های مختلف مشمولان مواجه بوده است؛ ازاین‌رو پرهیز از تکرار تجربه‌های ناموفق گذشته و انجام اصلاحات ساختاری در حوزه سهام عدالت، شرکت‌های سرمایه‌گذاری استانی و تعاونی‌های شهرستانی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است (بشخور، ۱۴۰۱، ص ۶۶-۶۸).

مطالعات اقتصادسنجی نشان می‌دهد که توزیع مستقیم رانت ناشی از منابع طبیعی، همراه با وضع مالیات‌های هدفمند بر گروه‌های پردرآمد، می‌تواند آثار معناداری بر کاهش نابرابری و فقر داشته باشد. باوجوداین، برخی سیاست‌های انتقال همگانی مانند «سهام منابع»^۲ در کاهش نابرابری درآمد و ارتقای رفاه کل، اثربخش‌تر از سیاست هدفمندی یارانه‌ها عمل می‌کنند؛ هرچند مورد اخیر در ریشه‌کن کردن فقر موفق‌تر به نظر می‌رسد (Dizajia & Farzanegan, 2014, p.17).

نظام توزیع منابع، فرصت‌ها و خدمات عمومی باید متناسب با ویژگی‌های جغرافیایی، ظرفیت‌های محلی و سطح محرومیت مناطق مختلف کشور تنظیم شود. توجه به مستضعفان و محرومان و عدالت سرزمینی افزون‌برآنکه اصلی اسلامی و اخلاقی است، از اهداف بنیادین انقلاب اسلامی به‌شمار می‌رود که دستیابی به آن مستلزم توسعه منطقه‌ای هدفمند، حمایت ویژه از مناطق کمتربرخوردار و مداخلات اصلاحی برای جبران نابرابری‌های ساختاری و تاریخی است. باوجوداین، در صورتی که منابع طبیعی در مناطق خاصی متمرکز باشد، منافع حاصل از آن باید در مقیاس ملی و به نفع کل جامعه بازتوزیع شود. درواقع، سیاست‌گذاران باید مدل تخصیص منابع را با توجه به خصوصیات هر منطقه به‌گونه‌ای بازطراحی کنند که عدالت در دسترسی و توزیع رفاه به طور مؤثر تحقق یابد (Ghaderi Hajat, 2024).

1. cooperative ownership.
2. Resource Dividend – RD.

طراحی یک «سند ملی توزیع منابع طبیعی» بر پایه عدالت منطقه‌ای، لغو امتیازات رانتی و جایگزینی با نظام مزایده شفاف، از الزامات نهاده‌سازی عدالت در مرحله پیشاتولیدی است. برخی منابع بین‌المللی تأکید دارند که سیاست‌گذاری در سبکی راهبردی و شفاف، به‌ویژه از طریق مزایده‌ها و فرآیندهای رقابتی، کلید جلوگیری از انحصار، انباشت رانتی و فساد در تخصیص منابع عمومی است (Resource Gov-ernance Institute, 2015).

۲-۴. یکپارچه‌سازی ابزارهای اسلامی بازتوزیعی و مالیات‌های متعارف

اقتصاد اسلامی با ارائه ابزارهای ایجابی (عدالت، مشارکت، شفافیت و شایستگی) و اصول سلبی (نفی انحصار و رانت) چهارچوب نظری و کاربردی مناسبی برای اصلاح ساختار توزیع ارائه می‌دهد. افزون‌بر ضرورت فقهی نهاده‌سازی رسمی زکات در ساختار حاکمیتی (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۶۰) و مدل‌سازی اقتصاد کلان نیز تأکید می‌کند که زکات نه تنها بر توزیع درآمد و کاهش فاصله طبقاتی اثر مثبت دارد، بلکه به تقویت ثبات اقتصادی نیز منجر می‌شود (محمدخانی و اکبری، ۱۴۰۳). رویکردهای نوین اقتصادسنجی چون «نظام‌های پیچیده سازگار»^۱ نیز با تحلیل ارگانیک پدیده‌های اقتصادی به‌روشنی نشان می‌دهد که چگونه صدقه می‌تواند به‌طور معناداری نابرابری را کاهش دهد و چگونه استراتژی‌های تخصیص منابع توسط نهادهای خیریه می‌تواند این روند کاهش را تسریع نماید (Sabzian et al. 2018).

مطالعات بین‌المللی نیز ضمن تأیید نقش ابزارهای اسلامی همچون صدقه و وقف در کاهش فقر و نابرابری، راهکارهایی برای احیای این نهادها و بهره‌گیری کامل از ظرفیت آنها ارائه کرده‌اند؛ از جمله این راهکارها، اتخاذ راهبردی جامع با مشارکت هم‌زمان نهادهای دولتی، سازمان‌های دینی و جامعه است که شامل ایجاد نظام مدیریتی کارآمد، تدوین چهارچوب قانونی جامع برای وقف و زکات، و ارتقای آگاهی عمومی از طریق برنامه‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی می‌شود (Muhammad et al., 2024). برخی پژوهش‌ها نیز نارسایی برداشت‌های سنتی از نهاده‌سازی زکات در بستر اقتصاد مدرن را برجسته کرده‌اند (Amin & Shaikh; 2023).

بازمهندسی نظام مالیاتی با محوریت عدالت یکی از ارکان اصلاح نظام توزیع است. سیاست مالیاتی باید به‌سمت مالیات بر ثروت، املاک لوکس، معاملات غیرمولد و سودهای غیرعملیاتی حرکت کند و افزون‌بر اصلاح معافیت‌های غیرعادلانه، جهت‌گیری نظام از «مالیات‌ستانی از مصرف» به «مالیات‌ستانی از دارایی و درآمد» بازتنظیم شود. توصیه‌های سیاستی بین‌المللی در همین راستا، استفاده از پایه‌های ثروت^۲ برای عدالت و کارایی بیشتر و طراحی منسجم نظام مالیاتی را تأیید می‌کنند (OECD, 2018). در سطح داخلی نیز «مالیات بر عایدی سرمایه» به‌عنوان ابزار مهار سوداگری و هدایت سرمایه به فعالیت‌های مولد توصیه شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۱).

در راستای یکپارچه‌سازی ابزارهای اسلامی با مالیات‌های متعارف، برخی مطالعات پیشنهاد کرده‌اند که با اصلاح قانون مالیات‌های مستقیم، پرداخت خمس مؤدیان به ولی‌فقیه به‌عنوان بخشی از مالیات سالانه آنان محاسبه شود؛ اقدامی که می‌تواند ناهماهنگی موجود میان نظام مالیات‌های اسلامی و متعارف را برطرف کرده و کارایی نظام بازتوزیعی را افزایش دهد (شعبانی و کاشیان، ۱۳۹۵). به نظر می‌رسد ایجاد بانک اطلاعاتی طبقات محروم و اتصال آن به سامانه‌های مالیاتی و بانکی برای اجرای بهینه و هدفمند سیاست‌های بازتوزیعی اسلامی مؤثر باشد.

۳-۴. تنظیم ساختار بازار و اعطای امتیازها بر پایه شفافیت و نظارت عمومی

اصلاح ساختار توزیع بدون تحول نهادی ممکن نیست. گزارش‌های رسمی نشان می‌دهد ضعف در ساختارهای حکمرانی و تنظیم‌گری از جمله نبود استراتژی مشخص برای نظام توزیع و فقدان «سازوکار متمرکز مدیریت تأمین کالا و خدمات پشتیبان» و در نتیجه عدم شفافیت

1. Complex Adaptive Systems – CAS.
2. Net wealth/Property.

در شبکه توزیع پیش از ورود کالا از عوامل اصلی ناکارآمدی نظام توزیع در ایران است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۰ ب). برای رفع این مشکل، تقویت شفافیت در واگذاری‌ها و افشای ذی‌نفعان از طریق سامانه‌های ملی و ایجاد چهارچوب‌های الزام‌آور در حوزه بهره‌برداری از منابع طبیعی توصیه شده است (EITI, 2023). از این رو، الزام عرضه‌کنندگان به افشای اطلاعات قیمت، موجودی و نحوه توزیع، به‌ویژه در بازارهای انحصاری یا حساس، از ابزارهای مؤثر ضداحتکار و مقابله با مهندسی عرضه است.

در حوزه قیمت‌گذاری، تجربه‌های بین‌المللی چهارچوب‌هایی برپایه هزینه واقعی، سود منصفانه و دسترسی عمومی ارائه کرده‌اند (OECD, 2020). افزون‌بر به‌کارگیری فناوری اطلاعات به‌عنوان ابزار شفافیت و نظارت عمومی به‌ویژه رصد تخلفات توزیعی همچون سامانه جامع تجارت، تقویت قوانین و مقررات گمرکی و تضمین اجرای عادلانه آنها، می‌تواند فساد و تبعیض را در این حوزه به میزان قابل توجهی کاهش دهد. همچنین، ایجاد نهادهای نظارتی مستقل می‌تواند پایبندی به قوانین و مقررات را تضمین کرده و اعتماد عمومی به نظام گمرکی را افزایش دهد (Bayazidnejad et al. 2024, p. 74). همچنین، تشکیل شوراهای نظارت مردمی در سطوح محلی و صنفی، ارتقای سواد اقتصادی عمومی و بهره‌گیری از ظرفیت نهادهای دینی در ترویج فرهنگ عدالت توزیعی می‌تواند پشتوانه‌ای اجتماعی برای نظارت بر ساختار توزیع ایجاد کند.

ساختار و سیاست‌های اقتصادی نیز باید به‌نحوی ضد انحصار باشد تا افراد یا نهادها نتوانند از مالکیت منابع یا بنگاه‌ها برای حذف رقابت، کنترل بازار یا انباشت ناعادلانه ثروت استفاده کنند؛ زیرا مالکیت‌ها به‌خودی‌خود انحصار ایجاد نمی‌کند؛ اما هنگامی که با امتیازات ویژه، قدرت چانه‌زنی بالا، دسترسی انحصاری به بازار، منابع اعتباری، مجوزهای خاص یا رانت اطلاعاتی و نهادی ترکیب شوند، به انحصار می‌انجامند. از این رو، اجرای قوی قوانین ضدانحصار شامل ممنوعیت ادغام‌های ضدرقابتی و تبانی قیمت؛ بازنگری در نظام اعطای امتیازات، معافیت‌ها و مجوزهای خاص؛ طراحی سازوکارهای بازار شفاف نظیر حراج عمومی و بورس انرژی؛ الزام شرکت‌های بزرگ به گزارش‌گری مالی تفسیری و افشای ساختار مالکیت فراگیر؛ تقویت نهادهای رقابتی در حوزه‌هایی مانند انرژی، معادن و خودرو و تسهیل ورود بازیگران جدید و کوچک بازار از جمله ابزارهای مؤثر برای ممانعت از انحصار است (OECD, 2022).

۴-۴. سیاست‌گذاری ترکیبی عدالت‌محور

یکی از نقدهای اساسی بر نظام سرمایه‌داری، دوگانه‌سازی انتزاعی کارایی و عدالت است. اتکینسون به‌وضوح چنین نگاه رایجی را تضعیف و بر امکان هم‌راستایی عدالت و کارایی تأکید می‌کند (Atkinson, 2015, p.6). توضیح بیشتر آنکه هر نظام اقتصادی مجموعه‌ای از بهینه‌ها را ایجاد می‌کند، حال چیدمان نادرست سیاست‌ها می‌تواند موجب شود که ارتقای یک بعد، به کاهش بعد دیگر بینجامد. اگر عدالت برپایه پیشرفت مردم‌پایه طراحی شود، رشد اقتصادی و عدالت می‌توانند هم‌زمان بهبود یابند؛ اما زمانی که پیشرفت به‌صورت غیرمردم‌پایه، رانت‌محور و مبتنی بر انباشت سرمایه در دست گروه‌های محدود شکل گیرد، ضریب جینی و شاخص‌های نابرابری در مسیر مخالف عدالت حرکت می‌کنند.

در این چهارچوب، سیاست‌هایی مانند یارانه‌های هدفمند، اصلاح قیمت‌گذاری انرژی، مشوق‌های تولید مشارکتی و مالیات تصاعدی، اگر به شکل صحیح اجرا شوند، از ابزارهای ترکیبی برای تحقق هم‌زمان کارایی و عدالت محسوب می‌شوند. شواهد تجربی نشان می‌دهد که یارانه‌های پساتولیدی انرژی کاملاً گسترده و ناکارآمد هستند؛ جایگزینی این یارانه‌ها با سیستم‌های هدفمند هوشمند می‌تواند عدالت و رفاه جمعی را افزایش دهد (Coady et al., 2015, p1). البته همراهی عدالت و کارایی را باید پیش از فرآیند بازتوزیع، در مرحله تخصیص اولیه منابع جستجو کرد.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

مقاله حاضر با بازخوانی مبانی نظری و فقهی اقتصاد اسلامی، به‌ویژه با تکیه بر نظریه سه‌مرحله‌ای توزیع شهید صدر، تلاش کرده است نشان دهد ریشه بسیاری از چالش‌های اقتصادی ایران از جمله نابرابری، ناترازی منابع و بهره‌کشی از ثروت‌های عمومی در نارسایی‌های بنیادین نظام توزیع نهفته است. این نارسایی‌ها بیش از آنکه ناشی از سیاست‌های اقتصادی جاری یا نوسانات بیرونی باشد، از بی‌توجهی به عدالت پیشاتولیدی در تملک، تخصیص و بهره‌برداری از منابع طبیعی و فرصت‌های اقتصادی برخاسته‌اند.

برخلاف مکاتب اقتصادی متعارف، شهید صدر توزیع را نقطه آغاز نظم اقتصادی برمی‌شمرد. در این مرحله شاخص‌هایی چون احیای منابع، حیات مشروع، برابری فرصت‌ها، منع انحصار و لزوم دسترسی عمومی به منابع و اطلاعات به‌عنوان پیش‌شرط‌های تحقق عدالت اقتصادی مطرح می‌شوند. در مراحل بعدی (توزیع پس از تولید و بازتوزیع) معیارهایی مانند «کار»، «تلاش» و «نیاز» نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری ساختار عادلانه ثروت ایفا می‌کنند. آسیب‌شناسی ساختار اقتصادی ایران در این حیطه نشان می‌دهد غفلت از توزیع پیشاتولیدی باعث تمرکز رانتی منابع، گسترش نابرابری فرصت‌ها، شکل‌گیری انحصارهای نهادی، دسترسی ناعادلانه به اطلاعات اقتصادی، ضعف در کارایی نظام مالیاتی و ناکارآمدی سیاست‌های بازتوزیعی شده است. همچنین، ابزارهای اصیل توزیعی در اقتصاد اسلامی همچون زکات، خمس، وقف و صدقات جایگاهی نظام‌مند در ساختار اقتصادی کشور نیافته‌اند و کارکردی بسیار محدودتر از ظرفیت خود دارند.

در پاسخ به این چالش‌ها، این مطالعه مجموعه‌ای از پیشنهادها مبنی بر بازمهندسی سازوکار تملک و توزیع منابع طبیعی و ثروت ملی ارائه می‌دهد که بر نهادسازی در بهره‌برداری عمومی، تنظیم منطقه‌ای تخصیص منابع، مقابله با انحصار اقتصادی، بهره‌گیری از ابزارهای شفاف‌ساز و عدالت‌محور در تنظیم بازار و یکپارچه‌سازی ابزارهای اسلامی بازتوزیعی شرعی و نظام مالیاتی و مشارکت عمومی در نظارت بر سازوکارهای توزیعی متمرکز است. بنابراین، بازسازی ساختار اقتصادی ایران در گرو عبور از رویکردهای مقطعی و درمان‌های سطحی است. بدون اصلاح در الگوی تملک، تخصیص منابع، دسترسی و بازتوزیع درآمدها نه نابرابری‌های اقتصادی و ناترازی‌ها در بهره‌برداری از منابع برطرف خواهد شد و نه ساختار کارآمد اقتصادی حاکم خواهد بود؛ ازاین‌رو، بازاندیشی در نظام توزیع به‌مثابه نقطه عزیمت اصلاح اقتصادی، ضرورتی راهبردی دارد.

راهکارهای پیشنهادی مقاله

- بازنگری در ساختار مالکیت منابع عمومی و بازتخصیص منابع با رعایت عدالت منطقه‌ای؛
- شفاف‌سازی در توزیع فرصت‌ها و امتیازات اقتصادی با هدف حذف رانت‌های پنهان، دسترسی انحصاری و تخصیص غیرشفاف مجوزها؛
- نهادینه‌سازی ابزارها و سازوکارهای شرعی بازتوزیع در قالب نهادهای منسجم و تخصصی؛
- مهار انحصار و مقابله با مهندسی بازار با ابزار تقویت قوانین ضدانحصار و مقابله با عرضه قطره‌چکانی؛
- دسترسی عمومی و عادلانه به اطلاعات بازار، نرخ‌ها و تصمیمات اقتصادی و مبارزه با رانت اطلاعاتی؛
- بازمهندسی نظام مالیاتی با محوریت عدالت با محوریت اخذ مالیات از ثروت و سرمایه؛
- افزایش مشارکت مردمی در نظارت بر توزیع با طراحی سامانه‌های مردمی گزارش تخلف؛
- ارتقای سواد اقتصادی عمومی.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه (للصبيح صالح)، شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، چاپ اول، قم: انتشارات هجرت.

۱. امینی، حسینعلی، راعی، مسعود، و توکلی، احمدرضا (۱۳۹۷). واکاوی رویکرد حکومتی به خمس و زکات. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۰ (۱۹)، ۳۷-۶۴.

<https://doi.org/10.22075/feqh.2018.13072.1325>

۲. ایرنا (۱۴۰۱). عملکرد وزارت صمت در بخش معدن؛ از شفاف‌سازی فرایندها تا واگذاری ۵۳۰۰ معدن متروکه. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران. بازیابی شده از:

<https://www.irna.ir/news/84944587/>

۳. بانک مرکزی (۱۴۰۴، ۲۰ فروردین). پرداخت ۷ هزار و ۶۶۴ همت تسهیلات توسط شبکه بانکی. بازیابی شده از:

<https://cbi.ir/showitem/32059.aspx>

۴. پیغامی، عادل، سرآبادانی تفرشی، حسین، و ایزدبخش، حمید (۱۳۹۴). بازخوانی نظریه شهید صدر در الگوی فقهی توزیع درآمد میان عوامل تولید براساس نظریه «عاملیت». معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۲ (۶)، ۵-۲۲.

۵. تفضلی، فریدون (۱۳۷۲). تاریخ عقاید اقتصادی. تهران: نشر نی.

۶. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق). وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۷. حسینی قره‌تپه، مجتبی، مجاهدی موخر، محمد مهدی، نوراحمدی، محمد جواد، سید نورانی، سید محمد رضا، و خورسندی، مرتضی (۱۴۰۲). واکاوی تطبیقی - انتقادی نظریه توزیع شهید صدر و اندیشمندان اقتصاد کلاسیک و نئوکلاسیک؛ رهیافتی ریاضی در چهارچوب الگوی نسل‌های تداخلی؛ (دلالت‌های راهبردی برای اقتصاد ایران). جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۰ (۴۰)، ۲۲-۱۹۱.

<https://doi.org/10.30471/iee.2024.10010.2398>

۸. حسینی قره‌تپه، مجتبی، مجاهدی موخر، محمد مهدی، نوراحمدی، محمد جواد، سید نورانی، سید محمد رضا و خورسندی، مرتضی. (۱۴۰۲). واکاوی تطبیقی - انتقادی نظریه توزیع شهید صدر و اندیشمندان اقتصاد کلاسیک و نئوکلاسیک؛ رهیافتی ریاضی در چهارچوب الگوی نسل‌های تداخلی؛ (دلالت‌های راهبردی برای اقتصاد ایران). جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی، ۲۰ (۴۰)، ۱۹۱-۲۲۲.

doi: 10.30471/iee.2024.10010.2398

۹. دادگر، یدالله (۱۳۸۳). تاریخ تحولات اندیشه اقتصادی. قم: انتشارات دانشگاه مفید.

۱۰. دیوان محاسبات کشور (۱۳۹۹). گزارش تفریغ بودجه سالانه حسابرسی ارز ۴۲۰۰ تومانی پرداختی به واردکنندگان کالاهای اساسی و غیر اساسی سال ۱۳۹۷. بازیابی شده از:

<https://www.mizanonline.ir/002ZLQ>

۱۱. رجایی، سید محمد کاظم (۱۳۸۹). ویژگی‌های بازار اسلامی در نظریه و عمل. معرفت اقتصادی، ۱۲ (۱)، ۱-۲۴.

۱۲. رضایی، مجید (۱۳۸۴). آثار برخی قواعد فقهی بر بازار کار. اقتصاد اسلامی، ۵ (۱۸)، ۶۳-۸۷.

۱۳. روزدار، اکرم، رجبی، مصطفی، و کریمی، فرزاد (۱۴۰۳). اثرات رانت ناشی از وفور منابع طبیعی، اقتصاد سایه و شاخص توسعه انسانی بر نابرابری درآمدی: تحلیل بین کشوری. پژوهشنامه بازرگانی، ۲۸ (۱۱۰)، ۲۹-۵۶.

<https://doi.org/10.22034/ijts.2024.2015888.3920>

۱۴. زاهدی وفا، محمدهادی و پیغامی، عادل. (۱۳۸۸). پول و زمان در نظریه توزیع اقتصاد اسلامی. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۲(۱)، ۳۷-۵.

doi: 10.30497/ies.2009.1067

۱۵. شعبانی، احمد، و کاشیان، عبدالمحمد (۱۳۹۵). طراحی سازوکار ورود خمس و زکات به نظام مالیاتی ایران و آثار بالقوه اقتصادی آن. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۸(۲)، ۷۴-۳۹.

<https://doi.org/10.30497/ies.2016.1798>

۱۶. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۳). اقتصاد ما، ترجمه محمد برهانی و سیدابوالقاسم حسینی ژرفا. قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر.

۱۷. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۴). اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام، رسالت ما، ترجمه مهدی زندیه. قم: دارالصدر.

۱۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۱۹. عاملی، سیداحمد (۱۳۹۲). اصل مساوات و اصول الگوی اسلامی نظام توزیع. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۱۹(۹۸)، ۶۳-۹۰.

۲۰. عسکری، محمدمهدی، و محمدی‌پور، احمد (۱۳۹۹). نقش زکات در توازن اجتماعی و رشد اقتصادی ایران با استفاده از مدل تصادفی زکات طی سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۶. جستارهای اقتصادی بارویکرد اسلامی، ۱۷(۳۳)، ۳۴-۹.

<https://doi.org/10.30471/iee.2020.5499.1776>

۲۱. عیوضی، احیاء. (۱۳۹۸). چگونگی توزیع تابعی درآمد در اقتصاد متعارف و نظرات شهید صدر. پژوهشنامه اقتصادی، ۱۹(۷۲)، ۲۳۷-۲۶۳.

doi: 2019/10160.joer/10/22054

۲۲. فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۶). کارکرد اقتصادی دین اسلام (توزیع ثروت و درآمد). قیسات، ۲۲(۸۶)، ۱۰۳-۱۲۸.

۲۳. قاسمی بنابری، حمیدرضا، گودرزی، انسیه، موسوی، زینب، و محمدرضائی اردکانی، مهشید (۱۴۰۳). شاخص‌های عدالت محوری در نظام مالیاتی مبتنی بر قوانین مالیات‌های مستقیم و مالیات بر ارزش افزوده. پژوهشنامه مالیات، ۳۲(۶۲)، ۱۸۲-۲۱۱.

۲۴. قدیری اصل، باقر (۱۳۶۴). سیر اندیشه اقتصادی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۲۵. کرمی، محمدحسین. (۱۳۸۹). توزیع درآمد حاصل از فرایند تولید از نظر نئوکلاسیک‌ها و برخی اندیشمندان اسلامی. جستارهای اقتصادی بارویکرد اسلامی، ۷(۱۴)، ۱۵۳-۱۶۹.

۲۶. مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۹، ۳۰ اردیبهشت). متن کامل گزارش تحقیق و تفحص مجلس از عملکرد سایپا و ایران خودرو. خبرگزاری مهر. بازیابی شده از:

<https://www.mehrnews.com/xRV2r>

۲۷. محمدخانی، جواد، اکبری مقدم، بیت‌اله، و فخرحسینی، سیدفخرالدین (۱۴۰۳). تأثیر برخی سیاست‌های اقتصادی بر متغیرهای کلان اقتصاد ایران با تأکید بر نقش زکات؛ یک مدل تعادل عمومی پویای تصادفی نئوکینزی. جستارهای اقتصادی بارویکرد اسلامی، ۲۱(۴۴)، ۱-۲۸.

doi:10.30471/iee.2025.10418.2449

۲۸. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۴، ۵ بهمن). انحصار فولاد در بورس فلزات تهران. بازیابی شده از:

<https://rc.majlis.ir/fa/news/show/764477>

۲۹. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۰ الف). بررسی وضعیت معادن کشور و چالش‌های واگذاری بهره‌برداری آنها به بخش غیردولتی (گزارش تقنینی شماره مسلسل ۱۷۷۶۲). بازیابی شده از:

<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1674962>

۳۰. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۰ ب). آسیب‌شناسی نظام تأمین و توزیع کالا و خدمات در ایران (گزارش تقنینی شماره مسلسل ۱۷۴۹۹). بازیابی شده از:

<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1656724>

۳۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۱، ۲۳ آذر). گزارش‌های کارشناسی مالیات بر عایدی سرمایه (CGT) (گزارش تقنینی شماره مسلسل ۱۸۵۹۰). بازیابی شده از:

<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1754397>

۳۲. میرجمالی مهرآبادی، منیرالسادات، نجفی‌زاده، زنجیردار، غفاری آشتیانی، پیمان. (۱۴۰۱). بررسی تأثیر ساختار بازار و اطلاعات نامتقارن بر عملکرد شرکت‌های فعال بورس اوراق بهادار تهران در یک مدل پویا. اقتصاد مالی، ۱۶ (۶۰)، ۹۳-۱۲۰.

۳۳. میرشفیعی خوانساری، فضل‌الله (۱۳۷۴). محصل الکلام. قم: دارالکتاب.

۳۴. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۷). جواهر الکلام. چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۳۵. ندری، کامران، و قلیچ، وهاب (۱۳۸۸). جستاری پیرامون معیارها و چهارچوب نظام توزیع درآمد در اقتصاد اسلامی. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۲ (۱)، ۱۵۵-۱۸۲.

<https://doi.org/10.30497/ies.2009.1072>

۳۶. نوراحمدی، محمدجواد (۱۳۹۲). مالکیت، عدالت و رشد در تحول اندیشه‌های اقتصادی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

۳۷. یوسفی، احمدعلی، کریمی، علی اکبر و فراهانی فرد، سعید. (۱۳۹۷). توزیع عادلانه انفال و منابع عمومی (مطالعه موردی هدفمندی یارانه‌ها).

References

38. Alvarado, R., Tillaguango, B., López-Sánchez, M., Ponce, P., & Işık, C. (2021). Heterogeneous impact of natural resources on income inequality: The role of the shadow economy and human capital index. *Economic Analysis and Policy*, 69, 690–704. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.12.002>
39. Amin, H., & Shaikh, I. M. (2025). Zakat al-mustaghallat for Malaysian landlords of residential properties. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 18(1), 178-195.
40. Amini, H., Raee, M., & Tavakkoli, A. (2018). Governmental approach to Khums and Zakat. *Journal of Islamic Jurisprudence and Law Studies / Faşlnāmah-i Ulūm-i Fiqh va Huqūq*, 10*(19), 37–64. <https://doi.org/10.22075/feqh.2018.13072.1325> [In Persian].
41. Arwani, A., & Priyadi, U. (2024). The role and contribution of the new institutional economics in economic system performance. *Jurnal Simki Economic*, 7(1), 271–288.
42. Atkinson, A., & Bourguignon, F. (Eds.). (2000). *Handbook of income distribution* (Vol. 1). Elsevier.
43. Bank Markazi Jomhuri Eslami Iran. (2025, April 8). *Payment of 7,664 trillion IRR facilities by the banking network*. <https://cbi.ir/showitem/32059.aspx> [In Persian].
44. Bayazidnejad, M., Sharifi, A., & Farkish, H. (2024). Identifying the capacities for implementing good governance in Iran's customs system. *Legal Studies in Digital Age / Muṭālī'āt-i Huqūqī dar Dawrah-i Raqamī*, 3*(3), 59–76 [In Persian].
45. Bhattacharya, P. C. (2011). Informal sector, income inequality and economic development. *Economic Modelling*, 28(3), 820–830. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.001>
46. Coady, D., Flamini, V., & Sears, L. (2015). *The unequal benefits of fuel subsidies revisited: Evidence*

- for developing countries* (IMF Working Paper No. 15/250). International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781513514270.001>
47. Dizaji, S. F., & Farzanegan, M. R. (2014). *Distributional consequences of natural resource rents in Iran* (CESifo Working Paper Series, No. 4824). ifo Institute.
48. Enami, A., Lustig, N., & Taqdiri, A. (2019). Fiscal policy, inequality, and poverty in Iran: Assessing the impact and effectiveness of taxes and transfers. *Middle East Development Journal*, 11(1), 49–74. <https://doi.org/10.1080/17938120.2019.1602501>
49. Extractive Industries Transparency Initiative. (2023). *The EITI Standard 2023*. <https://eiti.org/eiti-standard>
50. Eyvazi, A. (2020). Functional income distribution in conventional economics and Martyr Sadr's views. *Journal of Economic Research / Pazhūhishnāmāh-i Iqtisādī, 19*(72), 237–263. <https://doi.org/10.22054/joer.2019.10160> [In Persian].
51. Farahani-Fard, S. (2017). Economic function of Islam (distribution of wealth and income). *Qabasat*, 22(86), 103–128. https://qabasat.iict.ac.ir/article_30426.html [In Persian].
52. Gerber, J. D., Lieberherr, E., & Knoepfel, P. (2020). Governing contemporary commons: The institutional resource regime in dialogue with other policy frameworks. *Environmental Science & Policy*, 112, 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.014>
53. Ghasemi Banaberi, H., Goodarzi, A., Mousavi, Z., & Mohammadrezaei, M. (2024). Justice-based indices in the tax system based on direct tax laws and value added tax. *Tax Research Journal / Nashriyah-i Pizhūhishhā-yi Mālīyātī, 32*(62), 182–211 [In Persian].
54. Hajat, M. G. (2024). Examination of the welfare indices of Iran's border and central regions from the perspective of spatial justice. *Regional Statistics / Āmār-i Mantāqah-'ī, 14*(5), 945–969 [In Persian].
55. Hasani Qarah Tapeh, M., Mojtahedi Mokher, M. M., Nourahmadi, M. J., Seyyed Nourani, S. M. R., & Khorsandi, M. (2024). Comparative-analytical analysis of Sadr's distribution theory and classical/neoclassical economists: Mathematical approach in overlapping generations model. *Islamic Economics Essays / Maqālāt-i Iqtisād-i Islāmī, 20*(40), 191–222. <https://doi.org/10.30471/iee.2024.10010.2398> [In Persian].
56. Karami, M. H. (2010). Income distribution from production processes in neoclassical economics and selected Islamic thinkers. *Islamic Economics Essays / Maqālāt-i Iqtisād-i Islāmī, 7*(14), 153–169 [In Persian].
57. Majles Shoraye Eslami. (2020, May 19). *Full report of the Parliament's investigation on the performance of SAIPA and Iran Khodro*. Mehr News Agency. <https://www.mehrnews.com/xRV2r> [In Persian].
58. Markazi Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2005, January 25). *Steel monopoly in Tehran Metal Exchange*. <https://rc.majlis.ir/fa/news/show/764477> [In Persian].
59. Markazi Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2021). *Pathology of the supply and distribution system of goods and services in Iran* (Legislative Report No. 17499). <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1656724> [In Persian].
60. Markazi Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2021). *Status of mines in Iran and challenges of privatizing their exploitation* (Legislative Report No. 17762). <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1674962> [In Persian].
61. Markazi Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2022). *Capital gains tax reports* (Legislative Report No. 18590). <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1754397> [In Persian].
62. Mirjamali Mehrabadi, M., Najafzadeh, A., Zanjirdar, M., & Ghafari Ashtiani, P. (2022). Investigating the effect of market structure and asymmetric information on the performance of firms listed on the Tehran Stock Exchange in a dynamic model. *Financial Economics / Iqtisād-i Mālī, 16*(60), 93–120 [In Persian].

63. Mojtahedi Ameli, S. A. (2013). The principle of equality and principles of the Islamic distribution model. *Islamic Social Studies / Muṭāla'āt-i Ijtimā'i-i Islāmī, 19*(98), 63–90. https://iss.razavi.ac.ir/article_816.html [In Persian].
64. Muhammad, A. A., Hussaini, H. A., & Ardo, A. M. (2024). Reviving zakat and waqf institutions for sustainable community development in Gombe State, Nigeria. *Indonesian Journal for Islamic Studies*, 2(2), 47–54.
65. Naderi, K., & Qelich, V. (2009). An inquiry into criteria and framework of income distribution in Islamic economics. *Islamic Economic Studies / Muṭāli'āt-i Iqtisād-i Islāmī, 2*(1), 155–182. <https://doi.org/10.30497/ies.2009.1072> [In Persian].
66. OECD. (2018). *The role and design of net wealth taxes in the OECD*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264290303-en>
67. OECD. (2020). *Fair pricing in essential goods markets*. <https://www.oecd.org/competition/fair-pricing-in-essential-goods-markets.htm>
68. OECD. (2022). *Due process in competition law enforcement: The new OECD recommendation on transparency and procedural fairness in competition law enforcement*. <https://www.competitionpolicyinternational.com/wp-content/uploads/2022/02/OECD-Column-February-2022-2-Full.pdf>
69. Palley, T. I. (2004). *From Keynesianism to neoliberalism: Shifting paradigms in economics*. Foreign Policy in Focus.
70. Pigou, A. C. (1920). *The economics of welfare*. Macmillan.
71. Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Harvard University Press.
72. Razayi, M. (2005). Effects of certain jurisprudential rules on the labor market. *Islamic Economics / Iqtisād-i Islāmī, 5*(18), 63–87 [In Persian].
73. Resource Governance Institute. (2015). *Natural resource governance: National strategies to maximize the benefits of natural resources* (NRGI Reader). https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/nrgi_readers_compilation.pdf
74. Roozdar, A., Rajabi, M., & Karimi, F. (2024). Effects of natural resource rent, shadow economy, and human development index on income inequality: Cross-country analysis. *Business Research Quarterly / Faṣlnāmeh-i Taḥqīqāt-i Ḥisābdārī va Mālī, 28*(110), 29–56. <https://doi.org/10.22034/ijts.2024.2015888.3920> [In Persian].
75. Sabzian, H., Aliahmadi, A., Azar, A., & Mirzaee, M. (2018). *Economic inequality and Islamic charity: An exploratory agent-based modeling approach*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/1804.09284>
76. 40. Sadr, S. M. B. (2013). *Our economics / Iqtisādunā* (M. Borhani & S. A. Hosseini Jerfa, Trans.). SADR Specialized Scientific Research Institute. [In Persian].
77. Sadr, S. M. B. (2014). *Islam: The leader of life / Islām Rāhbarmī'-i Zindagī* (M. Zandieh, Trans.). Dar al-Sadr. [In Persian].
78. Sandmo, A. (2013). *The principal problem in political economy: Income distribution in the history of economic thought*. Department of Economics, Norwegian School of Economics.
79. Shabani, A., & Kashian, A. (2016). Designing a mechanism for integrating khums and zakat into Iran's tax system and its potential economic effects. *Islamic Economic Studies / Muṭāli'āt-i Iqtisād-i Islāmī, 8*(2), 39–74. <https://doi.org/10.30497/ies.2016.1798> [In Persian].
80. Yousefi, A. A., Karimi, A. A., & Farahani Fard, S. (2018). Fair distribution of anfal and public resources: A case study of targeted subsidies in Iran. [In Persian].
81. Zahedi Vafa, M. H., & Peighami, A. (2009). Money and time in the distribution theory of Islamic economics. *Islamic Economic Studies / Muṭāli'āt-i Iqtisād-i Islāmī, 2*(1), 5–37. <https://doi.org/10.30497/ies.2009.1067> [In Persian].